

П 173862

**Червоний**

---

**Ш Л Я Х**

**№ 6**

---

**1 9 3 3**

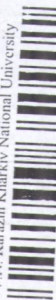


Ціна 1 крб. 50 коп.

# що в номері 6

МИХ. БІРЮКОВ	3
Пасажир. Новела.	
ІВ. СТЕПАНЮК	9
У вікно вагона. Поезія.	
ПЕТРО ПАНЧ	10
Право на смерть. Роман (далі)	
ГРИГОРІЙ ПЕТНІКОВ	61
Поезії.	
В. МИСИК	64
Ярхаб-і-Калон.	
ПЕРЕЦ МАРКІШ	77
Брати. Поезія.	
С. КОЧКІН	82
Риси людини, що народжується.	

V.N. Karazin Kharkiv National University



00721333



# ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ 1933 РОКУ

НА ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ  
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

## „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ

Журнал виходить за редакцією: В. Кузьміча (т. в. о. гол. редактора) і членів редколегії Дм. Гордієнна, О. Копиленка, М. Майського, В. Меллера та О. Слісаренка

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 рік 18 крб.	на 6 міс. 9 крб.	на 3 міс. 4 крб. 50 к.
------------------	------------------	------------------------

Передплату приймають усі поштові філії, листоноші та агентства „Союздруку“.

Адреса редакції — Харків, вул. К. Лібкнехта, № 11, 2-й поверх, кімн. 13.

**НА УВАГУ АВТОРІВ:** редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Вірші, не прийняті до друку, не зберігаються і з приводу них редакція не листується.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній стороні аркуша.

### Орієнтовний зміст журналу „Червоний Шлях“ № 7

(липень 1933)

Петро Панч. Право на смерть. Роман (далі).  
Олекса Гурейв. Він знає Леніна. Поезія.  
І. Кулик. Консул Кемпбел. Із другої книги „Записок Консула“.  
Вол. Бачун. Заслужена радість. Поезія.  
Я. Галан. Осередок. Песа  
Н. Токунага. Голод за багатого врожаю. Новела.

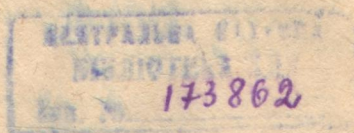
М. М. Попов. Про націоналістичні ухили в лавах укр. парторганізації і про завдання боротьби з ними.  
Юр. Костюк. Дати дніпрострум високої напруги. Стаття.



# Ч е р в о н и й --- Ш л я х

літературно-  
художній  
критичний  
і громадсько-  
політичний  
ж у р н а л

11-й рік видання



д в о у  
література  
і мистецтво

№ 6  

---

1 9 3 3



Бібліографічний опис цього видання  
вміщено в „Літописі Українського  
Друку“, „Картковому репертуарі“ та  
інших покажчиках Української Книж-  
кової Палати.

Техкер — Н. Василевський  
Здано до складання 8-VII-33 р.  
Підписано до друку 11-VIII-33 р.  
Формат паперу 72 × 108  
Вага 1 м. ст. 50 кг.  
Пап. арк. в 1 прим. 3  
Друк. знак. в 1 папер. арк. 156.704  
Замовлення 1110  
Головліт 4324  
Тираж 2.600



**м и х. б і р ю к о в**

**п а с а ж и р**

**и о в е л а**

Просто від стандартної, на одно віконце, хатки — виблискують залізничні колії. Понад коліями традиційні посадки — осика, яворець, клен, впереміш з густим чагарником. Коли липневого ранку, лягти горілиць у тих посадках на запашну ковдру материнки, пірію з сокириками та роменом — стає затишно-сумно.

Вгорі, по незоромому, волошковому просторі, немов клапти пари з велетенського, понадпотужного паровоза котять блискучі хмари. Одноманітно, настійно, упевнено бренять дроти, несучи в димчасту, майористу далечінь мажорні співи.

Леся Ганенко одсовує у бік газету, підкладає руки під голову і, зітхнувши, дослухається. Чути похапливий цокіт годинника на руці, здається чути, як тукає серце. Десь невагомно, безконечним стрекотоом заливаються коники — степові муздрамінівці, а над головою бренять дроти. Леся підводить очі, слідкує за хмарками, що плывуть у височині тануть, знову насуваються, як ті безконечні, допитливі і трохи сумовиті думки.

Громохкими шляхами, двадцять чотири години на добу, безушинно, безугавно поспішають поїзди. Мільйони тонн вантажків, мільйони пасажирів щодоби рейсує по всіх 80.000 кілометрів залізничної сітки Радянського Союзу.

А подад шляхами станції від багатоколієних, вузлових гігантів до станцій-хвилинок, полустанків. Молекулярними точками ховаються станційки ці на безмежних просторах радянських. І рідко коли спиняється на них дрімливе око занудьгованого пасажиря.

Рідко коли зупиняється на станції-хвилині поїзд. А коли й зупиняється, то мить, коротку, як зойк нещасливця, що спровокований спрагою і бундючною фігурою червоноголового чергового по станції — вискочив умочити губи в щось мокре.

...Пасажир біжить за поїздом, біжить (здається йому швид-



ше, ніж зеленолиций експрес Харків — Москва... Та куди там! Десь уже за семафором, востаннє гукнув паровіз, десь у порохнявій далині потонув останній вагон... Загнаним конем повертається пасажир, іде до кімнати чергового по станції:

— Дзвоніть!

Дзвонять: поїзд №, вагон №, місце № — лишилися речі і т. д.

Спадає тихий, запашний, степовий вечір. Пасажир нервово походить:

— Якийнебудь поїзд — скоро буде?

— Скоро... Через п'ятнадцять годин, — байдуже позіхає черговий.

— А що це за станція?

— Станція? Це не станція, це роз'їзд... — і черговий тут же пояснює пасажирові, що роз'їзд — це найпростіший V клас станції, пристосований тільки для пропуску і схрещення поїздів. Посадки і висадки пасажирів (без багажу). Приймання і видача багажу допускається тільки, як особливий виняток.

Мабуть вдоволений цими відомостями, пасажир іде на перон. Вечір густішає. Пасажир повертається.

— А скажіть, готель, заїдний двір, словом, місце переночувати, поблизу тут є?

— Готель? Мда... Так що на чотирнадцять кілометрів довкола жодного населеного пункту...

Пасажир іде в „залъ I і II класса“, (він же й III). Сідає, сидить, довго сидить. Потому, стоїчно лаштуючи під голову кулак, моститься куняти. Раптом:

— Гражданін! Спати у станційному приміщенні не по-лагається.

— А де ж? Увійдіть в становище...

— Входити у становище за залізничними правилами не передбачено. А спить де завгодно, тільки не тут.

І йде пасажир, шукає „завгодного“ йому рівчака „в полосе отчуждения“ (добро — липень!) і спить. Солодко спить і сні солодкі снить. Затишна, наприклад, кімната відпочинку Московського вокзалу, комфортабельний, припустимо, „номер“ готелю при вокзалі київському... Надобраніч, невідомий і мно-гострадальний пасажире!..

Далекий свисток паровоза уриває Лесині міркування над долею пасажирів. Треба йти на чергування. Леся Ганенко допіру скінчила практику і зараз вже затверджена черговим по станції. Черговим глухого полустанку, начальник якого доїть корову, товариші по службі усі як один ретельні параграфістики, а Мавра, слонподібна дружина начальника, неподільно заправляє штатом. Чи про це мріяла?

Леся знову зідхає, проте підводиться і йде до стандартної хатки — одягати форму.



... Швидкий плавко пливе понад пероном станції Теляче, ніби роздумуючи — стати йому, а чи пихнути далі. Очевидно надумав, бо застогнали гальмівні колодки, і поїзд, прокволисто зідхнувши, став. Тишу розпареної липневим полуднем станційки, чітко і часто січе запихкане чакання паровозного камерона.

Бемм!.. Чайники, пляшки, кухлі, розчаровано зупиняються напівдорозі до „окропу“. Неохоче, але квапливо повертаються до запорошених вагонів.

— Серафиме Гавриловичу! Товаришу Козленко!

Серафим Гаврилович, він же черговий по станції, пересуває пампуху кашкета на потилицю, потім повертається на оклик.

Од вагона дріботить спітнілий „главний“. За ним байдуже представляє блискучі чоботи пасажир.

— Ось, товаришу Козленко, прийміть... — подає „главний“ папірця, водночас розмазуючи долонею ручаї поту на обличчі.

— Га? пошта?

— Та не пошта, а зайця привів. Ось акт.

Козленко пересовує окуляри з кінця носа до очей:

— Який такий заєць? Нікотерих зайців не приймаю. Ве-зіт до Ростапші.

„Главний“ нервує:

— Серафиме Гавриловичу, я поїзд веду по-ударному і будь ласка...

Бемм, беммм! Чакання камерона вщухає. Ричить пара, вирываючись з запобіжного клапана. „Главний“ відчайсно стріпає руками, тиче Козленкові акта, дріботить до вагонів. Сюрчок. Свисток. Традиційна метушня відходу.

Поїхали!

— Штрафуйте, садівіть та тільки щоб і десятому наказав, падлец, як на скорому — ударному, без квитка їздити! — гукає „главний“ з підніжки, віддаляючись.

Козленко зневажливо махає папірцями — та то вже, мовляв, не вчи. Беззвучно даленіють запорошені вагони, ось останній минає ажурну щоглу семафору, зник за поворотом. Черговий Козленко поверх окулярів, скося позирає на зайця. Той, абсолютно не звертаючи уваги на вершителя подальшої долі своєї, черкає щось у блокноті. Серафим Гаврилович невдоволено крикає. Студент, — мабуть вирішує він. — Та ладно, прийдеш у діжурку, отам поговоримо. Отам такого покажемо, що в три руки чухатимешся. — Козленко повертається і йде.

— Серафиме Гавриловичу, а як утече?.. — шепоче лукаво стрілочник Цибуля.

Серафим Гаврилович спускає окуляри на кінець носа:

— Куди?.. — і, не чекаючи відповіді, суворо додає, — ти ото краще за камінцями дивися, не губи! Та ходімо партію кінчати...



... І справді — куди тікати? „Заєць“ підводить очі, замислено дивиться на одноманітну панораму степу. По шершавій, гарячій стерні, до крайнеба густо вишикувалися копи. Безконечним стрекотом заливаються коники, ці степові муздрамівці. Спека.

„Заєць“ ніби прокидається і починає робити те, що статуюто про обов'язки і права зайців, безперечно, не передбачено. Він оглядає станцію. Засмічений перон з бур'янцевими кущиками облуплений, прип'ятий бак для „окропу“, гострий сморід класично забрудненої убиральні і нарешті — ряба корова, що поважно розгулює по лінії — усе це потрапляє на сторінки блокнота чіткими разками рядків.

У кімнаті чергового по станції панує зосереджена тиша, підкреслена сухими цокотками камінців доміно. Смердить прілим папером і потом. На „зайця“ нібито й не звертають уваги, хіба що камінцями поцоковують виразніше. Тому „заєць“ починає перший:

— Зробіть таку ласку, папашо, розкажіть, що воно за прокламацію подав „главний“...

Серафим Гаврилович дивиться поверх окулярів.

— А-а-а... Так, це ти, лобуре, узяв моду без білета... — Потім урочисто відсуває доміно, — заждіть, хлопці я зараз... — нишпорить по столу, бере, розправляє акта, — ага!.. Ось ми зараз тебе, заячого сина, до параграфа й приставимо.

„Заячий син“ знижує плечима, не підносячи голоса, запитує:

— А за яким ви, папашо, параграфом — хамуете з пасажирами?

— А за таким, синашу — міниться на обличчі Козленко, — що згідно з параграфом 27-им тебе приставлено до штрафу... За 100 кілометрів у подвійному розмірі і квиток на дальший проїзд.

— Але ж, припустімо, я квитка мав, тільки загубив.

— Ти мені байок не вставляй! Усі ви губите!

„Заєць“ знову ниже плечима:

— Звичайно, вам видніше, але штрафу я не платитиму.

Серафим Гаврилович, замість відповіді, розгортає товстенну книгу й смакує, читаючи:

— „Стаття двадцять дев'ята: безбілетний пасажир, що не заплатив зазначеного в статті двадцять сьомий штрафу і не купив білета на дальший проїзд, висаджується з поїзда на найближчому зупинному пункті...“ — і повчально додає: — Що з тобою і зроблено.

— Дякую вам! — відказує пасажир, що ставши позад Козленка і собі зазирає в книгу. — Але ж тут у дужках сказано: „додержуючи статті тридцять другої...“ — Ану, попашо, „додержіть“ статтю тридцять другу.

Козленко зневажливо посміхається, перегортає сторінку і голос йому брентить переможними нотками.



— Та то дарма... Ось вона: „Стаття тридцять друга. Висаджування пасажирів з поїзда не припускається...” Кхе... Гм...

— Ну, ну!..

—...„Не припускається на станціях, що міститься далеко від населення місць...” Мда.. — Козленко ніяковіє, проте не здається. — Та то дарма. Бо тут ще далі... „Списки цих станцій визначає дирекція залізниць”... О! Ось ми зараз проглянемо списочок, побачимо, що ти тоді заспіваш... Полізу у далеку шухляду, витягнув щось порохняве, утупився.

Пасажир дивиться через плече:

— Ось маєте — Теляче, — каже він, — виходить, що не мали права мене висаджувати...

Козленко замішано мовчить. Мовчки переглядається стрілочник Цибуля із своїм приятелем Степаньком. Мовчать і не помічають Леся, що, тихо увійшовши, зупинилася біля дверей, спостерігає. Пасажир сідає проти Козленка.

— Ну, папашо, давайте далі чи що, вивчати параграфи.

— Ти ото штраф плати! — стримуючи лють, щідить Козленко.

— Та я ж сказав уже, що не платитиму! — лагідно відказує пасажир.

Леся не витримує:

— Але ж погодьтеся, товаришу, що без квитка їздити не зручно.

— Але ж погодьтеся баришню, — посміхається пасажир, — що це не ваше діло.

— Моє чи не моє, — пихнула Леся, — проте, будши пасажиром, виконувати залізничні правила мусите!

Козленко радий спекатися:

— Так, Люсю, так. Та заступай на чергування, в мене все в порядку. А я зараз... — і боком-боком зникає.

— Ну, знаєте, — кривиться пасажир, — коли всяке дівча почне з тобою...

Леся Ганенко рвучко підводиться від графіка:

— Товаришу! З вами розмовляє не дівча, а черговий по станції. Прикоротіть язика!

— Але що важить мені ваша посада? — зводить брови пасажир, — що важить, коли я, власне, вже й не пасажир?..

Леся докірливо кліпає віями. Леся підводиться в запальному пориві. — Тим гірше, тим недозволеніш! Вона січе повітря рукою. Кожен мусить знати, що найшвидша реалізація постанов ЦК і РНК про транспорт залежить не лише від залізничників. Бо отакі клієнти, як... ну, „зайці”, наприклад...

Молодий черговий говорить пристрасно, гаряче, ніби дебатуює з цілим загоном „зайців”...

„Заець”, не моргнувши, слухає і раптом заходиться беззвучним симпатичним реготом:

— Ну, знаєте, товаришу черговий по станції — говорить



він ще бризкаючи сміхом, — будь мені сімнадцять років, та будь я робфаківцем — неодмінно закохався б...

— Встигнете. Ще не пізно — відказує Леся, і заклопотано додає: — Давайте кінчати, товаришу, у мене праця.

— Ну, раз праця, то значить штрафуйте згідно з якими там правилами. Згоден, переконали.

— Заждіть... Леся хвилинку міркує, потому горне сторінки товстенької книги. — Не люди для правил, а правила для людей. І сказано в правилах таке: „Пасажир, що загубив білет, якщо те загублення визнано за доведене, звільняється від плати штрафу...“. Отже, коли ви маєте певні поважні причини, то скажіть і я...

— Та ну? — знову бризкає сміхом пасажир, — це ж зовсім чудесно! Ах, Лесю, хороша ви дівчина. Знаєте, я б ніколи не додумався, що правила така гумова штука... Справді, водночас — кара й милість...

— У кожного свій підхід... чомусь червоніє Леся.

— Ну звичайно, звичайно. У Козленка, наприклад — тягни і не пускай! — і несподівано додав. — А якої ви, Лесю, думки про утворення політвідділів на залізницях?

Зазвучали позивні селектора, Леся стріпнулася, але дивний пасажир випередив:

— Диспетчер? Прекрасно! Я Саенко. Так, так. З незалежних причин — У Телячому. Отже, товаришу диспетчере! По-перше: передайте по лінії — затримати й доставити в район провідника шостого вагона скорого поїзда... Так, і обшукати його купе... І подруге — в'яснити, з яких міркувань головний кондуктор цього поїзда висадив мене у Телячому... Серйозно, як самого справжнього „зайця“... Дрезину? Пожалуй не пошкідить... Мотриси немає? Дрібниці, давайте качалку... Зрозуміло? Ну й гаразд.

Цибуля і Степаненко ще напочатку, згорнувши доміно, навпиньках вислизнули з кімнати. Саенко повертається до Лесі. Та ясно посміхається назустріч:

— Тепер я знаю. Ви — заступник начполітвідділу нашого району. Правда?

— А ви черговий по станції, що допоможе нам, якнайшвидше зробити Теляче андреєвською бойовою станцією. Правда?

Леся замість відповіді простягає руку. Саенко просто, щиро-сердно тисне. І ладен заприсягтися — надворі тиша, спека, а в кімнаті повіяв свіжий запашний вітер. Повіяв і недбалограйливо горне рудуваті, запорошені сторінки.

Одноманітно, настійно, упевнено бренять драти, несучи в димчасту, майористу далечінь мажорні переспіви.



## І в. с т е п а н ю к

### У вікно вагона

Тікає обрій,  
А з вікна  
До мене сонце й далина,  
З степами, з спекою і літом,  
Покоюм плідним оповита.

Повисла вусом і шумить,  
По схилах долах — жовта мідь,  
Пшениця руном золота,  
А далі там — жита й жита,  
І широчінь!..  
Аж ген до краю,  
На перший сніг уже чекає,  
Земля колгоспівська нова.

І ось,  
Колосяться жнива.  
У синяві лани просторі  
Комбайни, трактори прапорять,  
Снопамі ляжуть на стерні, —  
Людська праця й творчі дні.

І потече ріка зерниста  
До шахт,  
                    заводів,  
                    і до міста,  
Щоб там у праці і борні

Бороти й брати з бою дні,  
Виконувать контрольні числа,  
Допомогать, щоб кожен день  
Більш переможних ніс пісень.  
І знову, більш і більш зусиль,  
Щоб більш металю звідусіль  
І щоб рука  
Робітника  
Коло машин, коло станка  
Коло печі, коло горна  
Була тверда,  
Була міцна.

І щоб отой зерна потік,  
Через півроку, через рік  
Вернувся знову в лоно нив  
Колоною вже тракторів.

Тікає обрій,  
А з вікна  
До мене — сонце й далина,  
Ланами вітер суховій  
Гойдає руна польові.  
І ось ще ніч, ще день чи два  
І вже жнива, жнива, жнива.



**м е т р о п а м ч**

**право на смерть**

**р о м а н**

**частина друга\***

**зрушені горизонти**

Пронизливий вітер пролітав через кубанські степи й на високих донецьких горбах крутив чорторії. Тонко і тоскно тремтіли зморщені стрючки на сухотних акаціях, а сипучий пісок порошив очі й розписував сірими смугами здіблені колії. Що день земля усе більше умлівала над зачатим плодом і лисніла від поту. Руді пагорки, обмиті гомінкими струмочками, уже курилися ароматами незримих злаків, що пороли розпластані торішні трави. За останній рік сотні пар людських ніг протоптали по них сотні нових стежок. Вони, мов павутиною, заснували Далекий схід, Росію, Кавказ, Кубань і Україну. І на кожній такій стежці не вгавала точитися запекла смертельна боротьба.

Із Калинівки найбільше стежок вело до старої виробленої шахти, за виселком, яка стала тепер схованкою для всіх, хто ще не встиг утекти в Росію, або хоч перебратися по той бік мінливого фронту. Тепер біля неї стояло дві підводи запряжені піднятими з шахти кіньми. На вози забирали увесь запас набоїв до рушниць, ручних гранат і іншої зброї, яку протягом зими назбирав Гордій Байда з своїм загonom. В сірій салдатській шинелі, підперезаний кулеметною стрічкою з двома наганами, схрещеними на животі, обвішаний бомбами Новицького і з шаблею через плече Гордій Байда стояв біля воза й хазяїновито оглядав, як ладнали в задку кулемета. За зиму зморшки на Байдиному лобі і біля носа поглибилися, від чого обличчя стало енергійним, навіть суворим; а в рухах і в голосі з'явилась уже упевненість і воля, що їй так охоче підкоряються слабодухі.

\* Далі. Початок див. „Чер. Шл.“ № № 4, 5 за 1933 р.



Скінчивши з одним возом, він підійшов до чорного отвору шахти і, мов у колодязь, гукнув:

— Повертайтеся, повертайтеся, хлопці!

З глибини вилетів приглушений голос:

— Ніби все вже!

— Винось динаміт, та обережніше!

Кіндрат, з обгризеною ножицями бородою, заклопотаний біля першої пари коней, як стій обернувся до шахти й засмикав рудими вустілками, що вилазили з повстяків.

— А куди ти його покладеш, динаміт отой?

— До тебе, Кіндрате: коні у тебе плохенькі.

— Ого, плохенькі, — і для більшої переконливості грізно прикрикнув на сірого, що губами тягся за буряком. — Стій, кабардинець чортів! Не знаєш ти цього азіята: й кісток не збереш.

Але „азіат“ з розбитими старечими ногами й наростами на колінях, діставши нарешті з Кіндратових рук буряк, мирно хрумкав його на зубах.

Од виселка чвалом прискакав Василь Мокриця і, загонисто приклавши руку до кашкета, мов дробом, вистрелив просто, у Байду:

— Загін білих вирушив із Оленівки.

Гордій Байда допитливо глянув у булькаті його очі.

— Ти, Василю, добре розпитав, що за військо, скільки їх, куди рушили?

— Чоловіка п'ятсот красновців. Ідуть ніби на Калинівку... робочі казали!

Помітивши, що Байда все ще не зводить з нього очей, він почервонів.

— От хрест і бог, ну, якщо не п'ятсот, так чотириста, як завгодно, і батарея!

— Ідь, Василю, назад, і не спускай їх з очей, аж доки сам не побачиш, куди вони прямують, а Духоті передай, щоб негайно ладналися до виходу.

Василь Мокриця, зухвалий коногон, сердито одкинув свій чуб, що ніби сам ліз на очі, і вже з меншим захопленням потюпав назад.

Оставшись один, Гордій Байда наморщив чоло і в задумі пропустив крізь пальці довгий вус. Генерал Краснов настирливо виконував свій плян. Ще восени (читає Байда в газеті „Новая Жизнь“) на нараді у представників військового міністерства Донської області Краснов запропонував послати карні загони в Басейн, „щоб викоринити до ноги робітничий дух“. З того часу не було такого дня, щоб у Донбасі не висів денебудь на телеграфному стовпі робітник, а в балці біля станції Мушкетової їх роздягали і розстрілювали десятками. Але навіть і красновський терор не врятував уже гетьмана. Страйк, пронизавши всю Україну, обернувся на



повстання й змив з її землі гетьманську владу, а з нею і німецьку окупацію, як змиває злива бруд. Тоді Гордієві Байді здавалося, що німецьке командування було налякане такими випадками, як у Калинівці. Але тепер він уже знав, що це була тільки одна із причин, що не будь у листопаді революції в Німеччині, не зазнай буржуазія страху в Берліні, може б ще й довго підпирали їхні багнети гетьманську владу. „Солідарність“, резюмував Гордій Байда, пригадуючи, що говорив про це Максим Мостовий, — „пролетарія всіх країн єднайся!“ В цей час у Білій Церкві на Київщині підняв проти гетьмана повстання січових стрільців отаман Симон Петлюра і захопив Київ, тоді як Харків захопив гайдамацький корпус полковника Балабачана.

На Донбасі виглядали червоних і мало цікавилися тим, що на Україні уже оголошена була Українська Народня Республіка, правила Директорія і на місці повітових старост сиділи вже повітові комісари. Гордій Байда може б і зовсім не знав про все це, коли б з ним не трапилась пригода, згадуючи про яку він і досі червонів. „Нечистий поплутав. Не інакше“ — і, ніби намагаючись виправдатися, додавав: — „А може так і треба було? Де б ми зброя стільки дістали!“

Трапилася ця пригода скоро після того, як красновці розстріляли Задюю, крепільника, а Гараську відшмагали шомполами.

Трохима Задюю розстріляли на другий же день після роззброєння варті. Ще вночі із Юр'івки повернувся Гриць Духота, що їздив зв'язатися з заводським комітетом. Повернувся він уже не на коні, а пішки і то ледь врятувався. До Юр'івки притюпав він увечорі зовсім не підозрюючи, що там уже хазяїнували красновці. Щоб довести з якого пекла він вирвався, Гриць Духота приніс із собою і ті накази, що вже ними рябіли стіни й телеграфні стовпи в Юр'івці. Наказів було два. У страйковому комітеті до них, як до ножа, знайденого біля забитої людини, зі страхом припали очима. Наказ № 1 був підписаний осаулом Жировим, начальником поліції Матіївського гірничого району. Він оголошував населенню Юр'івки і його районам одержані ним телеграми: Перша — „Робітників арештовувати забороняю і наказую розстрілювати, або вішати...“ Друга — „Наказую всіх арештованих робітників повісити на головній вулиці і не знімати три дні...“.

— На першій лінії своїми очима бачив двох, — проказав серед мертвої тиші Духота: — висять на стовпах.

— Хто такі? — спитав Максим Мостовий, катаючи в трубку нервовими пальцями ріжок наказу.

— В об'яві оголошено, що повісили ніби більшовиків, а вони просто сезонні робітники із Осинівки, навіть ніякі не політичеські!



У другому наказі той же осаул Жиров оголошував телеграму командувача донської армії генерала Денісова: — „Наказую самим нещадним образом приборкати робітників, розстрілявши, а ще краще повісивши на трое суток десятого чоловіка із спійманих. (№ 3151)“. До цієї телеграми осаул Жиров, нагадуючи і про свою владу, уже від себе додавав: — „За останні дні у Юр'івці і в районі виникли заколоти серед робітників. Попереджую, аби уникнути пролиття зайвої крові, що я категорично заборонив різні мітинги і збори, і що мною відданий наказ командирам сотень і панцерного поїзда — різні зборища негайно розстрілювати. Закликаю всіх жителів до чесної праці, до спокою і виконання свого обов'язку супроти розшарпаної вітчизни. Нагадую, що час більшовиків минув...“ Хтось позаду Мостового глибоко зідхнув. — „І їх уже пора забути і що всяке повстання буде нещадно задавлене“.

Семен Сухий з тоскою в прозорих очах дивився у вікно, за яким завивав осінній вітер, Маруся, що забігла в комітет на хвилинку, і на круглих щоках якої ще вигравала кров, мабуть, збагнувши, що чоловіки можуть ще врятуватися, кудись утекти, а вона завжди буде беззахистна перед розгнузданими козаками, раптом зблідла і злякано видивилася на Мостового.

Хтось мусів зарадити, як бути, що робити? Про це думали і всі інші. Озброєна охорона хоч і складалася із тридцяти чоловіка, могла тільки ще дужче роздратовати козаків.

Максим Мостовий тепер відповідав за всіх. Він зняв повстання, йому довірилися. Ще хвилину тому люди почували в собі силу самим верховодити. Дехто навіть про себе вважав, що він теж міг би бути не гіршим за Мостового головою страйкового комітету, навіть ревкому, але перед очима небезпеки у всіх враз зникла відвага, усім враз захотілося, щоб хтось узяв за руку і вивів на безпечну стежку.

В набитій людом задимленій кімнаті зростала, сходила, як опара, паніка. Максим Мостовий, ловлячи губами кінчики вусів, нарешті стукнув олівцем об стіл:

— Товариші, то що, будемо радитися?

— Тепер уже пізно радитись, — вихопився із тиші ущипливий голос Пантелеймона Петровича, члена рудничного комітету. — Спровокували людей, а тепер — радитись. — Він святкував перемогу і крізь скельця виглядав собі підтримки, але в кімнаті тільки сопли від натуги над трудним до розв'язання завданням.

— Я пропоную, — продовжував Мостовий, — комітетові працювати до останньої хвилини, аж доки небезпека не стане очевидною. Товаришам, хто б не хотів зустрітись з козаками, ще сьогодні подумати про те, де їм можна перебути якийсь час, на цей же час розпустити охорону. Тим, хто задоволений



з такого стану, можна пересидіти біля самоварчика, — і він тільки тепер глянув у бік Пантелеймона Петровича.

Вперше Гордій Байда подумав тоді про вироблену шахту в балці, а скористатися довелося уже вранці.

Ілько, що провів ніч у державній варті, висипався дома. Його рушниця з широким німецьким багнетом стояла у кутку, а Харита, уже готова до нового лиха, сиділа в кухоньці і сама з собою розмовляла.

— Як горох при дорозі — хто не йде, той і вщипне.

До хати з рушницею увійшов Байда.

— Журишся, пролетарія?

— А ти щось дуже веселий. Мабуть, і цю ніч не спав?

У Байди від безсоння дійсно очі були червоні, щоки запали й посіріли.

— Зараз підемо в проходку. Ілька, хутко: гуляти підемо!

— Хіба що? — сполошилася Харита.

— Гості їдуть! В телефон передавали. Одягайся тепліше, бо задуло таке, що й світа не видно.

Ілько вередливо відкопав губи.

— Ну, і йдіть, коли вам хочеться!

— Козаки скакають на Калинівку, дурню!

— Тоді і втечу, як треба буде. Я не боягуз!

Його нерозважність починала дратувати батька.

— Коли вже ти порозумнішаєш?

— Вас не питатиму!

Гордій Байда враз заплющив очі. Його скам'яніле обличчя стало страшним. Ілько знав уже, що більше він нічого не скаже, і треба, як робив у дитинстві, ховатись або під ліжку, або за материну спідницю. Але він уже виріс з того віку, і тому похачцем, сопучи носом, почав одягатись. Харита, звикла до таких несподіваних прогулянок, наготувала вже вузлик з хлібом, а Ількові до того всунула ще й в кишеню пару печених картоплин.

Через Собачівку вони вийшли в степ. Дув зустрічний вітер і гострячками колов обличчя. Гордій Байда стурбовано озирався то назад, то вперед, нарешті зупинився й похитав головою:

— Негаразд. Треба було б забігти до Гната Убогого. Спускайся собі потихеньку, я нажену, — і він повернув назад.

— А Гараськові казали?

— Ви ж хоробрі, не боягузи!

— Стукніть у вікно й до... — Ілько хотів ще сказати й про Марусю, але тільки соромливо втяг одно вухо в кімбір і про себе подумав, що краще було б, аби її схопили козаки, а він би відбивав її. Тоді б вона сама побачила, хто її любить. Віддаючись солодким мріям, він навіть не почув пострілів, що розметані вітром долітали із сусідньої шахти.



— От і вісточку вже посилають!

Захеканий Байда наганяв його сам.

— А твій Гарасько, мабуть, з великої хоробрости, заховався на піч, і хочби, чортяка, рушницю віддав!—Вуси його обернулись у льодові бурульки і за кожним словом загрозливо ворушились. Гната Убогого дома не застав, і це непокоїло його. До Убогого Гордій Байда відчував особливу приязнь: вони майже десять років працювали поруч. Дивлячись на його замурзане в сажу обличчя, Байда ніби й себе бачив поруч з ним у забої, який все ще зостався для нього забороненим.

Тривога його була надаремна: Гната Убогого вони нагнали у балці і, немов поспішаючи на зміну, пішли поруч. Він сопів носом і, почувавши ніяковість, що вискочив із виселка раніше за інших, сердито блимав своїм більмом.

... з цими бабами,—пробубонів він заляканими губами:—наріпилась—сходи та й сходи до кума на четверту шахту, може половки дістанеш для каганця. Думаю, воно й до речі; й зайця денебудь може підстрелю.

Байда ворухнув своїми бурульками.

— А хліба захопив з собою? Тоді повертаймо до шахти.

Гнат Убогий зирнув на нього вже з посмішкою.

В цей час від виселка ясно почулися постріли. Ілько, ніби жалкуючи, що не побачить козаків, навіть зупинився.

— Нанюхаєшся ще пороху, дурачок,—відгадавши його настрій, пробубонів Байда.—Ти думаєш, вони прискакали антимоною розводити? Німців підкололи—раз, роботу кинули—два, варту розбили—три. Це вже тобі війна, а не іграшки!

— Інцидент!—коротко сказав Гнат Убогий.

Біля старої шахти під повіткою топтався Семен Сухий і закутушкана в теплий платок ховалася за стійку від вітру Маруся. Вони не встигли ще відсапатися, як розлігся знайомий гудок. Він гув тривожно й настирливо. Всі запитливо перезирнулися. Страйковий комітет мав ще раніше відомості, що на Калинівку йде карний загін більше чотирьохсот шабель, і вирішив з такими силами до бою не ставати. Мостовий мав тікати до цієї ж шахти. Його все ще не було. Дати гудок він міг хіба тільки в тому разі, коли козаків справді забігло обмаль і їх можна б було прогнати навіть силами тридцяти рушниць, але ж більшість, а може навіть і всі, із охорони уже розбіглись.

Гудок настирливо боровся з вітром і скликав до себе шахтарів. Проте, могли дати його й з іншою метою. Невідомість справжньої причини бентежила, непокоїла і заставляла тужно стискуватися серце. Семен Сухий заніс був уже ногу на драбину і так на одній нозі високий, схожий у короткому кожушку на чорногуза, заляк:



- Невже наш?
- Авжеж ж, що наш!
- і Мостового немає й досі!

Крізь снігову пелену замаячило в степу декілька постатей. Вітер зарошував сльозою очі, і розглядіти людей, що прямували теж до старої шахти, не підпустивши ближче, було неможливо. Для більшої безпечности вони почали спускатися по східцях у чорний колодязь, звідки тягло неприємним духом старого льоху. Семен Сухий, що завбачливо захопив шахтарську лямпочку, ліз попереду і освітлював трухляві вже шаблі на драбині.

Стара вироблена шахта була цілком безпечною схованкою, якою вже давно користався Максим Мостовий. Її штреки сполучались із Калинівською шахтою і з номером четвертим. Зовсім суха, вона могла сховати усю Калинівку і Гордій Байда уже обмірковував, щоб обернути її в бліндаж, в якому можна буде відсижуватись, аж доки не прийдуть червоні. Семен Сухий, мабуть, думав про це ж саме, бо зідхнувши, сказав:

— І до неї доберуться. У Кам'яній балці зірвали, анахтеми: бомбу кинули. А то б оце сюди вліз, а в Калинівці виліз.

Проте вилазити зараз у Калинівці, мабуть, ніхто б не захотів. Щойно вони заховалися у балку, як у виселок вірвався карний загін. На руках у командира був повний список усіх явних і неявних більшовиків. Звільнені з холодної лазні вартові, яких там залишили, не знаючи, що з ними робити, цей список доповнили тими, хто найбільше настрахав їх при роззброєнні. Бунчужний, палаючи помстою, сам повів трьох козаків до Байди. Старого Байду захопити він не надіявся, але довготелесого Ілька, що перешкодив йому втекти, був певний, що захопить і розстріляє з власного нагана. Падаючи з ніг, варта бігала від хати до хати і майже скрізь заставала одних тільки жінок або дітей. Для цілковитого відновлення своєї влади варті не вистачало рушниць. Їх вона настирливо тепер і дошукувалась. Хтось запобігливо уклав уже в уші, що розібрану зброю було переписано: „кому і що — усе до кульки“.

Трохим Задоя, що раніше б радів з такого заспокоювання робітників, зараз почував себе теж непевно. Щоб хоч трохи замести свої сліди прислужування технікові Сивокозу, він, коли треба було переписати зброю, запобігливо вихопився з олівцем і з клаптиком паперу. Комусь потім він мав цей список віддати, а доки що засунув собі в кишеню. Оцей список тепер десь засунувся так, що він не міг його знайти, щоб спалити до цурки. Був ще кращий вихід з його безглузлого становища. Він би міг цей список показати самому осаулові й тоді б мав ще й подяку. Але пальці, скільки не шарили по кишенях, — все безрезультатно. За цією роботою



і застали його козаки. З ними був один вартовий, який не переступивши ще й порога, крикнув:

— Цей теж був!

Задоя винувато зморщив своє враз сполотніле лице. Кролячі очі, настигнуті раптовою халепою, сполошено забігали по козаках.

— Ви ж бачили, мабуть, як я хотів там бути? Силою випхали, от заприсягаюсь!—Він, як підрубаний, упав на коліна й хутко захрестився, наvertsаючи голову на короткий шиї в куток,—та я такий... Я вам од щирого серця, братці, господа... Я сам був таким.—Для більшої переконливості навіть озирнувся, хоч його дружина десь годувала порося,—сам був шпиком. От провались я на цьому місці!

— То що ти був не вещь,—дивлячись на нього удавом, проговорив козак, у якого здавалося замість голови був один чуб,—ти скажи, коли не хочеш у штаб Духоніна, хто список складав, де він?

— Може ти писав?

Задоя, все ще плазуючи на колінках, машинально засунув товсті пальці в маленьку кишеньку, як робив це сьогодні може в сотий раз.

— Пошукай, пошукай!—накрив його своїм чубом козак.

Почуваючи себе на краю безодні, Задоя зненацька заверещав, мов спіймане за ногу порося:

— Голубчики мої, братці, я тридцять років вірою і правдою... І тепер тільки, щоб знати, хто з них більшовики. Я сам би показав... Не встиг!

Козак, не слухаючи вже його базікання, засунув у кишеньку в жилетці і своїх два пальці і витяг звідти маленький клаптик паперу, складений так, як роблять мішечки для порошків.

— Ах, кляте барило, так ти он як вірою й правдою, а ми з ніг збились. Ану, гопки!—і він стьобнув Задоя під зад нагайкою.

Задоя в'юнився, плазував, качався по землі, верещав, за ним бігла і рвала на собі волосся жінка, а козаки, підганяючи його в три нагаї, тягли на майдан, де, збившись до купи, хмуρο клякли на холоді робітники і їхні жінки, вигнані сюди з своїх хат. Перед ними з заголеним задом лежав Гарасько, якого стягли в хлівці з бантини. Там же знайшли й рушницю. Гарасько ревів таким басом, ніби він дув у самоварну трубу. Розмазана по щоках сажа, якої здавалось він ніколи не змивав, робила його обличчя смішним, а віртуозна лайка, змішана з плачем, викликала у козаків справжнє захоплення. Тішачись з такого видовища, козаки з захопленням шмагали його по такому ж брудному, як і обличчя, заду, аж доки Гарасько не замовк. Тепер робота ця стала їм напевно нудною, вони відтягли його вбік і положили голим тілом на сніг. Над



шахтою гудок розпанахував повітря, скликаючи усіх шахтарів на це видовище. По виселку грали кіньми вершники, залишаючи їдкий припах кінського поту.

Чекаючи на свою чергу, Задоя умлівав від одної думки, що його широкий зад виставлять перед усіма і пошматують так же, як і Гараськові, як і Кіндратові, що з перебитою німцями рукою нікуди не зміг утекти з печі. Але на сніг відволікали вже третього, серед жінок схлипування перейшло вже в голосіння, а Задою все ще не клали на землю. Урядник, що керував езекуцією, на когось чекав. Нарешті з квартири головного інженера вийшов осаул. В руках у нього був маленький клаптик паперу. Козак з чубом більшим за голову дрібно перебирав збоку ногами і поштиво тикав пальцем у цей клаптик паперу.

— Скільки? — лаконічно запитав осаул, зупинившись над розплатаним на землі робітником.

— Троє, пане осаул, — з рукою біля папахи відповів урядник. Нагайка, мов гадюка стиснута за голову, зав'юнилась у нього під ліктем.

— Дівку, цю саму... (він додавав вульгарне слово) знайшли?

Урядник, ніби Маруся, якою цікавився осаул, стояла між жінками і не хотіла виходити, шмигнув по них очима і збентежено відповів:

— Шукають!

— А цей герой де?

Задою випхали наперед. Він знов упав на коліна і зняв догори руки. Біляве осаулове обличчя з пухнатими вусами скривилося від гримаси.

— Гарний по шкоді. Усі ви такі більшовики! Нехай буде для других наука. Там! — і він указав пальцем у теплий замші на стіну біля паровичні.

Задою підхопили під руки й поволокли, мов лантух з картоплею, до стіни. Позаду за ним на снігу залишалось дві борозни від ніг, з-під штанів біліла сорочка. Він, напевно, зразу не зрозумів, до якої кари його засудив осаул, але коли козаки вдарили його спиною об камінну стінку, і наказали стояти, Задоя з очима на лобі, з перекривленим ротом почав присідати, потім коліна підігнулись і він незграбно упав на землю. За десять кроків трое козаків цілились йому просто в голову.

Пострілів у старій шахті не змогли б почути, а тому про все це там довідались тільки через два дні, коли карний загін з вартою, захопивши з собою ще двох хлопців (вони тільки місяць як прийшли з села і навіть не погоджувалися на страйк), від'їхав на сусідню рудню.

В Калинівці запанував гнітючий настрій: робота на шахті припинилася, навіть невсипучий паровик перестав чохкати й



вода безборонно заливала вибої й штреки; ночами, втопаючи в багні і в темряві, шахтарі відсижувались у своїх закамарках: довкола сновигали козаки і полювали на людей, мов на зайців. Червоні все ще не переступали демаркаційної смуги. Страйковому комітетові робити було нічого, бо руднична адміністрація не йшла на будь-які поступки, навіть не хотіла ставати до розмови, а щоб зламати опір шахтарів, припинила підвозку до квартир вугілля й води, а службовців, що не противилися страйкові, оштрафували кожного на шістьдесят карбованців.

Донбас обертався на кладовище з непохованими мерцями, з розритими могилами, над якими ночами тоскно кричали сичі. В балках над трупами вили собаки.

У робітників почали все частіше прохоплюватись розпач і зневіра. Коли передавали, що увечері прийде Максим Мостовий, звістку цю зустрічали уже роздратовано й похмуро.

— Ну, що він скаже?

— Краще нехай помовче: чули вже його обіцянки!

— Обіцянки-цяцянки!

Член рудничного комітету Пантелеймон Петрович, що весь час губив з носа пенсне, ходив тепер гоголем, а коли говорив про більшовиків, то не інакше, як прищуривши одне око й розтягнувши губи в шнурочок.

— Ми весь мір разрушім, а затем — до свіданія!

Охочих підтримати реготом його дотепи з кожним днем збільшувалось. Проте сміх був болісний, тоскний, розпачливий. В один день на грудях у Пантелеймона Петровича з'явилася жовтоблакитна розетка, а на голові замість штейгеровського кашкета — сива шапка. Ріденькі вуси він старанно почав витягати вниз. Ще більше здивувало усіх, що Пантелеймон Петрович у розмовах почав вставляти ніби українські слова. От, приміром:

— Позаяк становище не певное... — скаже і потягне додолу ріденькі вуси.

Газета, яку він тепер читав, називалася „Трибуна“.

Таку саму газету одного вечора Ілько приніс додому і, коверкаючи слова, почав читати:

„Український народе. Триста років москаль знущався над твоїми правами. Грабував твою працю, нівечив по російських школах твоїх дітей, називав твою рідну мову мужицькою, собачою. За Переяславською угодою за тобою було право на вільне співробітництво з москалями, але московські царі зламали цю угоду й обернули твоїх вільних синів, нащадків славних запоріжців, у кріпаків...“

— Так то ж царі, а не кацапи, як кажуть.

У Гордія Байди сидів Семен Сухий. Перед цим розмова у них була гостра. Гордій Байда починав теж підпадати під



вплив Пантелеймона Петровича, чоловічка в пенсне, і Семен Сухий докоряв йому за слабодухість, за зраду революції.

— Що це ти, Ільку, читаєш?

— Газета, українська. От смішно написано!

— Червона? — запитав Гордій Байда.

— Ні, не червона.

— Раз не червона, значить, біла, — пояснив Семен Сухий.

— От і не біла, а жовтоблакитна.

— Трохи злиняє й біла стане.

Гордій Байда уже чув про „народню республіку в Києві“, ламав уже над цим голову. Багато дечого було незрозуміло для нього. Балакав з приводу цього і не раз і з Духотою. Не міг йому усього пояснити й Духота. — Буржуазна, буржуазна, „а чому вона тоді називається народньою?“ Більш переконливо, хоч і меншовик, говорив про це Пантелеймон Петрович і говорив такими словами, що промовляли до самого серця. От і тепер він усе зрозумів, що хоч і глузуючи прочитав Ілько: „Триста років, рідна мова — собача, кріпацтво“... Усе правильно. Перебрав до своїх рук газету й під заголовком „Трибуна“ знову найшов ті ж слова „Українська Народня Республіка“.

— Коли народня, так значить наша. Хіба ми вівці, чи мікроба яка? Народ? Православний народ?

— А як десять директорів та десять хазяїв — наморщивши чоло від складної думки, проказав Семен Сухий, — хіба це буде не народ?

— Так усі значить, у кучу, як рідні. Може це й добре!

— Дивлячись, хто зверху буде, сказав би тобі Клим!

Коли б був тут Клим, Гордій Байда не морочив би собі голови. Той би усе розказав і ще й точку б поставив. „Правильно, мовляв, баста!“ А тепер йому неясно було, чому ж, коли ця влада не наша, називається революційно-демокрагична?

Семен Сухий і сам був не сильний у політиці, проте внутром відчував, що хочуть знову обдурити робітника, трудящого. Хотілось йому, щоб зрозумів це й Гордій Байда. Шукуючи понятливих слів, переконливих пояснень, він уже упрів, піт росою виступив на чолі. — Меншовики теж демократи, а бачиш, куди вони гнуть. Або, приміром, от ти робітник, і Задоя теж робітником називався. Виходить, що у корень Гордію, треба дивитися.

— Корінь у нас український. Я з діда-прадіда козак, — і він поважно розгладив свої козацькі вуси. — Харита в мене із кріпачок. Того вона така й погана.

Харита винувато закліпала очима.

— Я оце слухала, що вчитував Ілько, та й згадала: було колись...

— Як заспіваємо з нею „Ой, не шуми луже“, аж зірки прислухаються.



— А воно таки гарно, як чуеш свою мову. І стрічки ви- гадали хороші, як волошки в хлібі. — І вона відхилила Ількову руку від грудей. На його піджаку красувалася жовтобла- китна розетка. Ілько почервонів і враз випалив:

— Пшениця наша українська найкраща і небо теж сине. Семен Сухий криво посміхнувся.

— Краще, Харито Петрівно, коли хліб чистий, без кукілю і без волошок. Від того, що пан, проганяючи робітника, забалакає до нього по-українському, робітникові не легше. Сивокіз теж умів балакати по-українському. Говори ти, як умієш, а думай по-пролетарському. Он як кажуть більшовики, бо тільки капіталістам і поміщикам хочеться роз'єднати ро- бітників на різні нації, щоб розкидати, як віник, а потім і ламати по прутіку. Сами вони, коли ділять бариші, не зва- жають ні на націю, ні на віру: тут тобі і єврей, і руський, і француз любенько ручкаються, а нам кричать: „кацап он, жид он, кісі їх!“

Такі розмови велися тепер майже в кожній хаті, де збі- галися темними вечорами робітники. Часто вони переходили в сварку, загрозу порухуватися, коли прийдуть червоні, а прихильники жовтоблакитних розеток загрожували зробити розправу і зараз, бо військо Директорії уже переїздило по залізниці в різних напрямках. Близькість петлюрівських заго- нів пожвавила і самовизначення серед робітників. Калинів- ська рудня поділилася на два табори. Ілько вже не ховався з своєю жовтоблакитною стрічкою і одверто загрожував Марусі арештом, коли вона не перестане з нього глузувати. Гарасько, втративши після порки своє анархістичне зух- вальство, тепер бігав за Ільком і у всьому намагався його на- слідувати.

Гордій Байда ходив сумний, роздратований. Він у цих сперечаннях зовсім стратився. До самого розуму промовляли йому слова Семена Сухого. Максим Мостовий теж хоч і ску- піше, але зрозуміло доводив, що все це вигадки буржуазії. Мета Жовтневої революції не замилювання в національних властивостях, а через них найлегшим шляхом дійти до кому- нізму. Але ж і Пантелеймон Петрович промовляв до самого серця. Іноді аж плакати хотілося, особливо, коли візьме та й підкине стішок з Тараса Шевченка. Пробирав він говорити і з Харитою.

— Не доберу я толку. От лежу й думаю. Думаю — своє щось, рідне, двісті ж років мовчали..

— І в писанні сказано: „Повстане брат на брата“.

Вона відповідала на свої гіркі думи. Адже Клим був у червоних, а Ілько, може, не сьогодні, то завтра втече до жов- тоблакитних. Посередині був батько і хилитався, мов маятник. В „Кобзарі“ Шевченка він вичитав багато й інших віршів, про які чомусь не згадував Пантелеймон Петрович. Хотілося



ще йому побачити, з кого складається петлюрівська армія. Це ж було дзеркало всякої влади. До цього часу ходили тільки чутки, що петлюрівська армія десь озброїла робітників, виганяє з маєтків поміщиків, ніби й не грабує. Були чутки й зовсім протилежні: армія пересувається тільки по залізниці, поміщиків виганяють сами селяни, виганяють вони й петлюрівців, а над робітниками вже починається розправа.

За день до різдвяних свят дійшла чутка, що на станції Мандриківці стоїть військовий ешелон, а ввечорі приїхав невеличкий загін уже в саму Калинівку. Зацікавлене населення висипало на майданчик. Гладкі коні грайливо гарцювали під здоровими червонощокими верхівцями в сивих шапках з довгими червоними шликами й жовтими китицями. Козаки з опаскою озиралися на чорну похмуру масу подертих ватянок і злинялих кожушків. Вони ще не знали, як ці виснажені жовті обличчя з глибоко запалими очима сприймуть сотникову агітацію і трималися напружено, напоготові: ладні і битись і миритись. Верховодив ними сотник у добрій бекеші з кривою шаблюкою при боці. Обличчя його вигравало усмішками, а чорні козацькі вуси ворухилися під горбатим носом, п'явками, з-під шапки над правим вухом звисав оселедцем чуб...

— Здоровенькі були, добродіі!

Шмагані й биті робітники бачили не раз уже такі усмішечки й топтали на свігу без особливої охоти поділяти його настрої. Дехто щось промимрив невиразно, хтось навіть крикнув „Слава!“. Пантелеймон Петрович з своїми прихильниками десь затримався й зустріч тому порадувати гостей не могла. Але й це сотника не збентежило. Він ще виразніше посміхнувся і навіть підморгнув на гурт.

— А чого це ви похнюпились і пісень не чути! Хіба ви не українці? Ми ж такий народ—двоє зійшлося, уже й співають, а зійдеться двоє кацапів—заводяться битися—„даряються“, бо в піснях ні вуха, ні рила. Тільки й знають тринькати свою бариню...

Много сахара поєла  
Под забором околела..“

— Вони, сволочі, об'їдалися нашим цукром, а ми його й дітям не кожен міг купити.

— Об'їдалися, та не всі!—вставив Семен Сухий і одвернувся вбік, ніби його зацікавив Пантелеймон Петрович, що біг сюди, аж спотикався.

Сотник навіть оком не моргнув. Він ніби не чув.

— А чому це так було? Знаєте, га? Ну, хоч ви, от добродію, ану, скажіть!

Десятник з круглим волом і фельдфебельськими вусами, опустивши живіт, з одкритим ротом ловив кожне слово. Застуканий зненацька, він закліпав очима, потім, розтягнувши



рота в дурну посмішку, боком, ніби від насмішника, посунув у гурт. Сотник тикнув на другого, але відповів третій — писарчук із контори.

— Бо Росія підкорила Україну! — Непевний, що сказав доладу, писарчук зашарівся і почав шумно ськати свій довгий сухий ніс у два пальці.

Сотник посмутнів.

— Уже років двісті грабують москалі наші ліси, шахти, родючі лани, та тільки годі! Тепер сами будемо, — він трохи затнувся, навіть посуворішав, — сами будемо хазяїнувати. Геть кацапів!

— А, приміром, шахти, тость, усяка недвижимость як земля, так яка об них ваша програма?

Кіндрат з обгризеною ножицями бородою, що вперто вимагав „сверження существующей варті“ і тепер, спитавши, сховався переднім за плечі.

— Далеко забігаєш, діду. Дай попереду ворога подолати, а потім подивимось!

— Може тільки перемінимо пана на українського, та й годі!

Цей голос був із натовпу, але Гордій Байда пізнав по ньому Гната Убогого.

— Бо ж після бійки кулаками вже пізно розмахувати!

Сотник яструбиним поглядом зазирнув у натовп, навіть трохи підвівся на стременах.

— На який це ти лад пісню заводиш? Чи ти вже замовк? і ви мовчите, дівчатка? Ех, зажурилась Україна, що нігде прожити... Пограбували ліси, землі, сорочку знімають, а яку за це маємо заплату, що понабивали на ноги кайдани, дали в руки лопату? Не гірше, як тому соколові, що побратався з сизокрилим орлом. Ой, брате ж мій брате, сизокрилий орле, покидаю, каже, тобі всі мої пожитки, всі мої розкоші й маленькі дітки. Літа сокіл літо, літа друге, на третє літо сокіл прилітає. Сокіл прилітає та й орла питає: „Ой, брате ж мій, брате, сизокрилий орле, а де ж ти дів, брате, всі мої пожитки, всі мої пожитки й маленькі дітки?“ — „Твої, брате, дітки полинули в луги, полинули в луги з великої туги. Сіли вони в лісі на високім дереві, на високім дереві — на колючім терні. Там їхали пани з чужої сторони, терни порубали, соколят забрали. Терни порубали, соколят забрали, турецькому царю в дарунок віддали... Хоч би ж турецькому, а то московському. А що вони над нами вчинили? край веселий, степ широкий та й занастили... А ми собі — поїхав на чужину, та там і загинув, свою рідну Україну на віки покинув. Нікому й заступитись!

Гордій Байда заморгав очима, зморщив носа, потім, соромячись сльози, що заросила вії, голосно висякався. В натовпі теж зашморгали носами, але Кіндрат знову висунувся з-за спини і як перше задьористо спитав:



— Скажи краще, що ви за одні?

— Що ми за одні? Козаки наливайківського куреня, добродію. Годі тут вам на печі сидіти, ходімо з нами ворога бити!

— Де ж він той добродій, чи ворог?

Сотник уже без пафосу почав пояснювати, що за три станції звідси скупчилися гетьманські загони і треба їх разом добити.

— Оце зрозуміло, ато кацапи, кацапи! Що нам кацапи, на мозоль наступили чи що? Я ось, може, усю жисть з різними кацапами й татарами сижу під землею.

Пантелеймон Петрович, розчулений промовою сотника, прилип до його стремени і гаряче тиснув йому руку. Козаків теж оточила тісним кільцем частина робітників і закидала запитаннями. Обережність, з якою вони зустріли їх на початку, заколисана сотником, тепер поступилась перед цікавістю глибше прошупати нову владу, а дехто тільки намагався скорше поділитися радістю, що й він українець — „справжній хахол“.

Ночувати козаки zostались у Калинівці, а вранці разом з ними виступило піхотдю чоловіка тридцять нового поповнення. Все це була переважно молодь, яка здавалося з таким же настроєм може піти й до якої завгодно армії, тільки б попередю гармонія виводила „страданіє“, як виводила зараз. Душ десять серед них було хлопців у добрих кожухах із ближчого села Платонівки. Ілько йшов поруч із запобігливим тепер Гараськом. Вони йшли обнявшись за стан і похитувались на всі боки, часом дико вигукували, намагаючись показати усім, що тепер і вони не гірші козарлюги за тих, що їхали на конях.

Серед розгнужданого п'яного реву хлопців постать сивосого Гордія Байди викликала здивування. Збоку можна було подумати, що козаки жнуть заарештованих шахтарів, яким вже встанне стелеться путь, а позаду ступає соцький із сільської розправи, щоб здати їх на станції під розписку. Гордій Байда йшов похмурий, сумний. З вечора він посварився за Україну із Семеном Сухим і з Гнатом Убогим. Так ніби й не приятелювали більше десяти років. „Вони за робітників“ — збентежено бубонів він собі під ніс, — „а я за кого? За пана? За генерала? Сам робітник. За кого ж я буду страждати? Ви все орла виглядаєте, а може краще синицю в руці мати. Ми-били гетьмана і ці б'ють гетьмана; ми за волю і ці за волю, тільки нашу волю, українську... Тут уже не сяде мені на шию якийнебудь фертик з Росії, Сивокіз якийнебудь... Але згадавши, що Сивокіз був зовсім не з Росії, а справжнісінький українець, Гордій Байда насупився ще більше й, ніби його хтось слухав, почав викручуватись: „В сім'ї не без виродка... Догадався втекти й гаразд“. Проте він відчував, що ця балаканина не зменшує його тоски.



Щось більше тривожило його сумління. „Куди він іде? Чого він іде? З ким? Чому Мостовий, Семен Сухий, навіть Убогий не пішли? „От чого він не міг собі уявити до кінця і це заганяло його в тугу.

„Як куди? Як чого? — У нього спливла враз відповідь, та відповідь, якої він не міг дати там, вдома ні Сухому, ні Убогому. — А може я хочу подивитися своїми очима, що це за власть, що це за військо! Наговорити всього можна. А ти дай поглядіти, без цього й курки не визнаєш, чи з яйцем, чи ні“. — Від такої думки він ніби трохи заспокоївся, хоч якийсь черв'як не переставав точити його десь усередині. До цього прилучилась ще й образа. Вночі була нарада, засідав запальний комітет, про це він довідався тоді ж, але його не покликали, його вже не вважали за свого, хоч говорили про контакт з петлюрівською армією, сперечалися, Марусі довірилися, „бабі, якійсь комсомольці“, а йому старому пролетареві уже побоялися довіритись... — У Гордія Байди від образи ніби щось дряпало в грудях. Попереду козаки, похитуючись у сідлах, заспівали:

Гей, гук, мати, гук, де козаки п'ють.  
І весела та доріженька, куди вони йдуть...

Молоді голоси розлогою луною пішли степом. У Гордія Байди, що мимохіть вслухався в знайомі слова, ноги твердіше почали ступати по снігу. Уже пісню підхопили й шахтарі:

Куди вони йдуть, там бори гудуть,  
Поперед себе та ворожих ляхів облавою пруть.

У такт пісні за довгим, розгойдистим ладом колишуться плечі, груди сповнюються лоскотним повітрям. Густі й упругі, як хвиля, звуки котяться на Байду, падають на саме серце, від чого воно то завмирає, захлинається, то ніби соколом злітає над хвилями. Він забуває про образу, він може ще не зовсім розуміє — „чого, куди, з ким іде?“, але відчуває це кожною клітиною свого серця:

Зібралися вони під рясні дуби,  
Та чекають отамана на раду собі.

Гордій Байда глибоко зідхає, кругло розмахує рукою... „Ех прощай ти шахта капіталка!“ Проте шахти не було вже видно. Лиснів тільки довкола емаллю сніг та у білому полі тяглася збита ними дорога, а по ній купка людей наганяла їхню команду.

— І ще мабуть хтось надумав. Ільку, ану, глянь: у тебе молодші очі.

Глянь, отамане, вже світ настає  
Уже ж наше та товариство коней сідає.

— ... чи не з Калинівки йдуть?



Ілько, розбурханий піснею й ходою, цвів маковим цвітом. З своєю німецькою рушницею за плечима, він намагався вдавати козарлюгу, але з-під шапки визирали ще зовсім дитячі очі, сині й прозорі.

— Наші! Здається, Гнат, нуда, Гнат Убогий! А тих не розберу. П'ятеро. Ого!

— Та ти не дури, кого пізнаєш?

— Ну, Гната ж! Аж сюди видно його око. Ото буде вояка! — Ілько зареготався, Гарасько підтримав і вони, розхитуючись, знову почали густі, од напруги викривлюючи роти.

Ількови жарті роздратовали Гордія Байду, із серця спливала солодка туга пісні, а почуття самотності стало ще дошкульніше. Недоречно Ілько згадав про Гната Убогого, ніби щоб тільки знову роз'ятрити йому думку. Гордій Байда почав озиратися і навіть потроху відставати від гурту. По дорозі тюпало п'ятеро, хтось навіть скидався тільки не на Гната Убогого, а на Семена Сухого. А це вже річ була неможлива. За плечима у кожного уже вирізблювались і рушниці, але чомусь вони не квапились наганяти. Байда, роздратований вкрай, махнув рукою і знову пристав до переднього гурту.

Ой, з-за гори, з-за Лимана вітер повіває,  
Кругом Січі, Запорозькій, Москаль облягає...

Коли попереду замайорив білий куш тополі на станції, п'ятеро, що пленталися позаду, почали надавати ходу і Гордій Байда навіть очі протер: тепер він уже й без Ілька впізнав Гната Убогого. І зовсім уже дивним було, коли серед тих, що нагнали, був і Семен Сухий, і Гриць Духота, а з ним Омелян, десятник із восьмого номера, і ще якийсь молодий юнак з очима бистрими, як у рябця.

У Гордія Байди навіть серце тьохнуло: „Чи не завертати йдуть!“ Сказати правду, якби в цю хвилину хтось виявив більше волі, він би охоче підкорився. Тривожно, насторожено Байда вставився на них очима.

— А ти думав, що ми й справді зрадники? — якось непевно сказав Семен Сухий. — Ти, як ведмідь, напролом, а воно треба було перехитрити декого. Ти ж, мабуть, не знаєш, що вночі Мостовий хотів усіх нас, і тебе, й козаків нагнати в балку, щоб там жаба цицьки дала. А вдень уже зробити це не так легко.

Гнат Убогий теж кивав на його слова і навіть пробував розтягти заляклі губи в посмішку.

— Щастя його, що втік, а то б йому дали хлопці духу! — І він кивнув замерзлим підборіддям на Гриця Духоту.

У Гордія Байди настороженість уже змінилася справжньою радістю. Його очі бризкали сміхом, бурульки біля рота розсовувались аж до вушей, він розгладжував їх долонями, знімав



шапку, перекидав рушницю з плеча на плече і все підходив то до одного то до другого із своїх товаришів. Він хвилювався, його совість тепер не гризла, а ніби лоскотала, від чого хотілося піти навприсяжки й приказувати: „Не я казав, не я казав — прийдете, прийдете! Самим треба подивитися“.

Серед решти шахтарів настроїв теж піднісся. Вони взяли всередину новаків і галасали, мов би вели ведмедя по ярмарку. Під'їхав і сотник. Він був задоволений своїм успіхом, особливо, коли побачив у кожного жовтоблакитні стрічки на грудях.

— Значить, ще не вмерла Україна?

Але глянувши на Гната Убогого, зморщив від натуги чоло. В цьому обличчі мабуть йому видалося щось знайоме.

— Здається, це ти щось пробував балакати вчора?

Гнат Убогий зніяковів, розгубився.

— То ви сплутали, пане сотнику, — заступився за нього Гриць Духота, Семен Сухий почав шукати на дорозі соломинки, щоб прочистити чубучок, — у нас там другий такий є кривий на око. Учора нащот українських панів добивався у вас. Той здавна сиціліст!

Заспокоєний сотник знову поскакав наперед, проте його присікування до Убогого не сподобалось Гордієві Байді. Він знав, що про панів якраз питав Убогий і питав правильно.

На закинутій в степу маленькій станції, мов сонні кури, тинялися по перону козаки. На рейках стояв сивий від пиморозі ешелон з семи вагонів, схожий на осеницю з чорним рогом на голові. У цьому ешелоні й містився увесь наливайлівський курінь. Поповнення зустріли без особливої радости. Їх виладнали в дві шерехи на пероні й наказали чекати. Дув пронизливий вітер і метелицею порошину очі. Козаки з довгими шликами похажали повз, бундючилися і кидали на адресу виснажених блідих обідраних шахтарів не досить товариські зауваження. Найбільше перепало Гнатові Убогому з його більмом на оці. Байдини вуси й широченні плечі були для нього ніби щити від насмішок. Але були серед козаків і по-інакшому настроєні. Вони тинялися по перону якось окремою купкою й позіхали з нудьги. На шахтарів позирали з-під лобу й зупиняючись перед шерехом, підили крізь зуби:

— Добровольці!... Мать (лаялись теж крізь зуби). — Не настогидли ще їм фронти!

— А цей, як Тарас Бульба, Запорізьку Січ, мабуть згадав!

— Може й з синами прийшов!

Гордій Байда, коли б не таким тоном з ним розмовляли, гордо б кинув на фланг, де посинів уже від холоду Ілько. Тепер же він тільки збентежено лупав очима. Його дивувала



така зустріч, навіть починала дратувати. Семен Сухий ехидно посміхався собі у біляві вуси.

Тільки коли вже шахтарі почали, щоб зігрітися, дріботіти об холодний цемент ногами, із класного вагону спустився разом із сотником отаман куреня. З довгими козацькими вусами, огрядний, з круглими червоними щоками отаман ступав непевно, спотикався навіть на рівному й здивовано витріщав очі.

— А-а, це ви?.. Бунтувати мені!

Сотник, запобігливо посміхнувшись до шахтарів, хутко зашепотів йому щось на вухо. Отаман тужився його зрозуміти, навіть здивовано посміхнувся й знову, забувши, що від нього хочуть, тупо вставився на шахтарів:

— Більшовиків, комуністів чекаєте?.. В холодну їх! — і повернувся, мабуть вважаючи закінченою свою місію, але збентежений сотник знову навернув його до похмурнілої насупленої шерехи. Нарешті у отамана, мабуть, на момент, розвиднилось у голові, він сердито витріщив очі і байдуже сказав:

— Здорові були молодці... Панове... запорозці... поропороти буду... Слава!

Тепер уже сотник, непевний за подальшу отаманову думку, постарався повернути його до вагону.

— Свято, товариство, різдво, — ніби пробачаючись за отамана, що впився, знову запобігливо сказав сотник і кивнув бунчужному.

Заклякле поповнення перебрав тепер до своїх рук бунчужний. Він був у синьому жупані і в сивій шапці з коротеньким синім шликом, пристебнутим тризубцем, державною кокардою. Від старшини добути будь-яке розпорядження було безнадійно і тому бунчужний, знаючи мабуть попередню практику, щоб розлучити поповнення, почав розтикати в кожен вагон потрошку. Але козаки, приперчивши свої слова лайкою, прогнали новаків разом з бунчужним зі всіх вагонів. Бунчужний збентежено чухав потилицю.

— От шпана необразована! Селіться в останньому вагоні! — Більше панькатися з ними він не мав охоти.

Останній вагон був частково вже заселений козаками. Серед них були й ті, що охрестили Гордія Байду Тарасом Бульбою. Довідавшись, що він справді прийшов із сином, вони інакше його вже й не називали, а Ількові вчепили ім'я — Андрія. Гордій Байда морщився. Він не стільки за себе, стільки за Семена Сухого і Гната Убогого переживав докори совісті, так ніби, завівши сюди, чимось їх обдунив. Але й Сухий, і Гнат Убогий, й ті, що прийшли з ними, почували себе зовсім добре. Вони навіть скоро заприятелювали з козаками, що були в вагоні, хоча спочатку трохи й посперечалися за ідею самостійної України, властиво, революційно-демократичної республіки.



— Коли ви не задоволені, так чого ж тоді опинились у цій армії? — спитав Гриць Духота.

— А то нас висміюєте, а сами вже, мабуть, з першого дня співаєте „Ще не вмерла!“

— Опинились? А може нас ще гетьман мобілізував? — Козаки хмурились і апатично чвиркали на розпечений чавун, що чадив на підлозі.

— Я навіть не чув, коли й петлюрівцем став, кажуть, що такий наказ читали!

— Без тебе тебе оженили?

— Послужи тепер Петлюрі!

— Не Петлюрі, а Українській Народній Республіці! — на-  
суплено поправив його юнак із замріяними очима. На своїх товаришів він дивився звисока, вважаючи їх нездатними зрозуміти ідею самостійності, вважаючи їх просто шкур-  
никами.

— Вам один біс, чи гетьман, чи Директорія!

— Бо обое рябое. Посунься — розсівся, як старий режим! Якби ти сказав, що мені вже не будуть сидати на шию ні пан, ні генерал, може б я зрозумів тоді твою народню республіку!

— А касательно програми? — спитав Гнат Убогий.

— Сотника Книша спитай: він тобі покаже програму.

— Кажуть, ніби права для робітників.

— Ось побачиш, які права. Може ще завтра поженуть втихомирювати шахтарів, що хазяїна прогнали!

— Сотник ваш казав, ніби на гетьманців підемо.

— Книш і мертвому зуби заговорить: гетьманців уже з місяць, як слід пристав.

Другий козак зідхнув:

— Четверте різдво валяюсь по теплушках, а додому рукою подати.

— А чого ж не тікаєш?

— Коли б ще хто, щоб уже знав, що скинув із шиї, а не втік як дезертир.

До вагону вліз ще один козак. Од нього тхнуло самого-  
ном, мов із чимбарського чану. Із кишені іще стирчала повна пляшка, заткнута кукурудзяним качаном. Ілько й Гарасько, у яких уже теж поблизкували очі, несли за ним два шматки сала й паляницю.

На Ількові красувався новий червоний пояс. Видно було, що він намагався якнайскоріше бути подібним до справж-  
нього козака.

— Хлопці! — ляпав їх новий приятель: — рождество твоє Христе боже наш... Питимемо, аж доки не лусне очкур, як запорожці колись...

Гуля Максим, гуля батько,  
Степами, лісами...



— Мабуть, він на свої гуляв, а ти у дядька, може, останнє відняв, — буркнув хтось у вагоні.

— На те й війна. Правда, хлопці!

Ілько й Гарасько, наслідуючи свого приятеля, вихилялися, вдавали ще більше п'яних, ніж були, й проти такої „програми“ не перечили. Семен Сухий ехидно посміхався собі під ріденькі вуси. Побачивши на пероні козацького старшину в бешметі, стягнутому тоненьким паском, він якось двозначно сказав:

— Зразу видно, що офіцер.

Козак з пляшкою в кишені сприйняв це за комплімент своїй армії.

— А ти ж думав? Настоящий капітан, з егоргієм.

Гриць Духота скривив губи:

— Мабуть, один на весь курінь, та й той якийсь репаний.

Козак образився і глянув на Духоту таким призириливим поглядом, від якого мало було провалитися.

— Понімаєш. А Мрячка — хто, не полковник? А сотник Книш — хто, не поручник? а Сивокіз — не офіцер? а Дригай-нога — не капітан?.. Сам ти репаний.

— І ото такі повиходили все з бідняків, — зацікавився вже Омелян, десятник із восьмого номера.

— Як тобі ніколи!

— А Сивокіз, значить, і у вас є? — спитав Гордій Байда. Весь час він сидів на верхньому настилі з білих нетесаних дошок і мовчав. З кожним словом козаків у нього в голові ніби розвиднялося, а на обличчі збиралися чорні хмари. Невесело щось було й калинівцям. Навіть гармонія остогидла всім і гармоніста вирядили до другого вагону, а за ним потяглись й Ілько з Гараськом та своїм новим приятелем. З Ільком Гордій Байда вирішив ще сьогодні поговорити гостро. Сини в нього мусять бути орли, а не барахольники. „Адже Клима призвів до розуму“. Брови камінними брилами лягли на очі. Про Клима він дав собі слово не згадувати: „Тоді не було ще ні Петлюри, ні України. Може б і він сидів тепер отут“. Непокійла його чутка, що ніби червоні вже виступили проти Петлюри, б'ються з його військом під самим уже Харковом. Значить, там і Клим, мабуть. „І возстанет брат на брата і батько на сина“, згадав, як проказала це Харита. Від цього йому стало ще тужливіше. Щоб хоч трохи розвіяти свої невеселі думки, згадав про Сивокоза. Це прізвище тепер дратувало його, як червоний кумач бугая. — Може родич який? У нас технік був теж Сивокіз. Десь утекло, стерво!

— Ну, цей превзойшов усіх стервів. Ось повернеться з села, побачиш. Поїхали десь до поміщика різдво справляти.

Розпечений чавун аж б лий уже дихав жаром і Гордій Байда, поіннятий невеселими думками, почав дрімати; коли він лупав очима, Семен Сухий і Гриць Духота все ще продовжували



вести бесіду з козаками. Часом вони переходили на шепіт. Потім він побачив у вагоні кулемет, якого раніше не було, проте голова вже була нездатна мислити, він тільки зручніше вмонтився і заснув ще міцніше.

Прокинувся Гордій Байда від якогось галасу. У вагоні було повно козаків. Вони збуджено про щось сперечалися: „Тоді трудніше буде... Можуть кинутися кулемета... Зараз навіть Сивокіз п'яний...“, за вагоном стояла зоряна ніч, ешелон ревів від співів, у них впліталась гармонія, якісь нахлядані, ніби нелюдські вигуки, в сусідньому вагоні об підлогу били копитами коні, а за станцією лускали чомусь постріли. Йому спочатку здалося, що він з шахтарями, як колись, гуляє після получки на останні у Сащихи, що ось і Деригуз, десь вистромить свою круглу голову й скаже: „Найняв я тебе, Гордію, більше із жалости: сила в тобі велика...“. Чимсь неприємним, болісним, мов би повернення старої хвороби вразила ця думка Гордія Байду. Він ширше одкрив очі, на нього якимось загадково дивився Семен Сухий.

— Тобі не снився технік Сивокіз?

Гордій Байда, не розуміючи його, лупав очима.

— Може хочеш побачити?

— Кого?

— Техніка Сивокоза. Тут, за сотника у них. Уже й про тебе справлявся. „Подобається, каже, Гордієві наша армія? Це вам не червона, що навіть якийнебудь Клим може командувати!“

Гордій Байда сидів ошелешений. Він не знаходив слів, а Семен Сухий продовжував.

— Ну, Гордію, надивився, наслухався? Може, хоч тепер порозумнішав? Ми сюди прийшли діло робити, а не жупани носити. Пристаєш, чи будемо битися?

Тепер він усе зрозумів, і чому тут опинився Гриць Духота, а з ним десятник і хлопець з очима рябця, і чому вони були задоволені з того, чим гризся він, зрозумів, і яким дурнем видавався в їхніх очах. Сором до спазмів у горлі поїняв його всього. Він почервонів, навіть очі наллялися кров'ю. Товстге бильце під його рукою, мов соломинка, хруснуло і впало на мокру підлогу. Він здибався нарешті з тою волею, з тою твердою рукою, якої йому бракувало, а сам він, ніби спорожнений бочонок, плив за хвилями, в чаду солодких мрій і ще солодших слів Пантелеймона Петровича. Він, як той бочонок, ніби вдарився об беріг і розсипався, але на тому місці уже починав рости із дубових клепок новий дуб ще міцніший за той дуб, що ріс у їхньому селі.

— Семене... — сором заливав йому очі, але він з цим не крився, — Семене, хіба я можу проти... Тепер я почув і побачив. — Потім зірвався, схопив однією рукою кулемет і кинувся до дверей.



... Той самий кулемет, який виставляв тепер чорне рильце з-під рядюжки на возі. Гордій Байда позирнув на нього скоса. Допоміг тоді цей кулемет роззброїти ешелон, але Семен Сухий про це вже не довідається ніколи. На його могилу Гордій Байда ходив і в стужу і в холод, а коли почало пригрівати сонце, причепував її дерном і востаннє попрощався з своїм приятелем.

— Шукай на тому світі, Семене, усіх старшин — і отамана Мрячку, і сотника Книша, й Дериногу, і техника Сивокоза. Ото він у тебе влучив, анахтема. Ноги, руки я йому поламав, жили вимотав. Виглядай, Семене, іще. Доки пекла не загатю ними, не ляжу спочивати!..

Могилку цю він бачив і звідси, але вже заходити до неї часу не мав. Біля двохсот чоловіка загін ладнувався вже виходити з Калинівки, а його обрав за командира. Біля кожної хати стояли жовті, мов з хреста зняті постаті, і в німій тузі вицвілими очима й посинілими губами молили долю про щасливу путь їхнім батькам, чоловікам і дітям. Гордій Байда з підводами прибув до загону. Гриць Духота метушився на коні, Максим Мостовий закінчував мітинг. Він ніби напутствував їх на дорогу, бо сам заставався знову у запіллі. Байда знав про таке рішення, але все таки спитав:

— Ну, що, може таки поїдемо, Максиме. Не надумав?

— За мене подумав уже комітет, і я виконую.

— Значить, зостаєшся? Шкода! А я думав, будеш політикою у нас командувати, і нащот приказів грамотніший за мене.

— То й Духота тобі допоможе.

— По карті несильний. — Гордій Байда не без гордоців поляпав себе по борту шинелі, з-під якого визирав біленький пружок мапи. — Я вже наглядів собі одного, в акурат на начальника штаба.

— Учитель?

— Атож. Тільки боюсь, щоб він не вважав себе за високу персону інтелігента.

— То вже справа Грицькова. Куди Гната візьмеш?

— На динаміт.

Хворого Гната Убогого вже вмошували у Кіндрата на возі. Полохливий, весь вимазаний у крейду його сусіда, Яків метушливо підтикав під боки Гнатові сіно.

— А ти, Якове?

Яків винувато переступив у розбитих калошах.

— Ми що ж, ми нічого нікому і нам, може, нічого.

Гордій Байда насупився. Остеронь іще стояли такі ж, як і Яків. Вони походили зараз на стадо худоби біля дривітні, в яку загнано гостру сокиру, готову кожної хвилини опуститися їм на тім'я. Він обернувся до них:

— Будемо прощатися, значить. Ми зараз підемо делать більшовицькое двіженіє. Той, хто піде з нами, з'єднається



з червоними, буде радянський, а зостанеться туг—буде согдашатель. Нехай живе Червона Армія і наш калинівський партизанський червоний загін. Об сем прощайте! — Гордій Байда зняв шапку, перетягу червоною стрічкою, і поклонився в пояс. У відповідь схлипнуло, потім заголосило декілька жінок. — Собирайся, хлопці! — Плач і гомін збільшився. Байда поморщився, ніби наступив босою ногою на колючки. Гриць Духота простяг руку, збираючись щось говорити, але Гордій Байда опустив йому руку і стиха сказав:

— Більше слів, більше сліз. Ану, хлопці, яблучко на поточний момент! — Попереду зарипіла гармонія, а він зіскочив на землю, чуть не збивши з ніг Марусю, яка вже давно нетерпляче смикала його за полу. Очі сірі й круглі благально чекали на відповідь.

— Ти своїє таки?

— Ви ж сами тільки що сказали, хто не піде з вами...

— Ну, йди, за сестру, за доктора будеш. Скажи Грицькові...

Вона, не дочекавшись його наказу, мов здута вітром, полетіла кудись до хат. До нього підійшов Гриць Духота і стиха щось сказав. Байда погодився й собі сів на коня й нетерпляче оглянувся назад. На порозі землянки Харита все ще не випускала із своїх сухих дрижачих рук Ілька. Вона гладила його то по щоці, то по рукавах піджака і не переставала щось приказувати своїми блідими губами. Це робилося на людях й Ілько, мабуть стидуючись з ним такого поводження, нарешті вивернувся з-під материних рук і сердито забубонів. Харита винувато кліпала зрошеними очима.

— Ану, бабо,— гукнув до них Байда,— не псуй мені козака!

Харита почала хутко мережити над Ільком хрестики, потім простягла вперед руки і, сповнена вщерть тугою, скам'яніла; загін уже виходив із села. Наостанку пробігла ще. мотилляючи торбою, Маруся й по ній враз запала мертва тиша. Не дихала занедбана зруйнована шахта, закам'янілою горою лежав терикон, і свої вії склепив головатий капар, тільки пронизливий вітер, перелітаючи через кубанські степи, крутив на донецьких горбах чортоторії, від чого тонко й тоскно тремтіли зморщені стрючки на сухотних акаціях. На голому майдані стояла простоволоса Харита і застиглими очима все ще дивилась у степ, де гинув слід по шахтарях.

### **дороги вели на північ**

Вістунами нового лиха були черідки утікачів, що починали піхотою й на возах, поодиноці й цілими родинами тягтися на північ. Утікачі перед білими тяглися вдень і вночі на гуркіт артилерійної канонади, на осяяне від пострілів небо, в надії



десь перебратися через фронт. Переходячи села і виселки, вони залишали по собі силу чуток і безнадійну тугу. В Рубанівці від утікачів довідалися, що на станції Рутченковій стоять махновці з Гуляй Поля, а Юр'івку знову захопили білі, якісь уже добровольці генерала Денікіна і тепер розстрілюють і вішають не поодинокі, а сотнями. Біля цегельні трупом укрита земля. Цілими днями туди тягнуться люди розшукувати родичів і багатьох віднімають уже у собак. До станції Ясиноватой вдруге підходять червоні, б'ються вони і під Матіївкою і на станції Харцизькій, а в запіллі у білих ніби гасає загін червоних партизанів Гордія Байди з Калинівки. Падаючи завжди, як сніг на голову, він пустив уже не один ешелон під одкос і не одного офіцера послав на той світ. Загін Байди ніби хоче прорватися до червоних, але білі заступили йому усі шляхи і намагаються узяти живцем.

Від таких чуток у Рубанівці тривога хутко обернулась у паніку. Тільки тиждень тому білі вивели з села чотирьох шахтарів і порубали у балці біля шурфа, а потім над шурфом розстріляли вже робітники спійману розвідку білих. Тепер кожну хвилину можна було сподіватися на карний загін. Терикон, капар і естакада захрясли людом, звідти вони з надією вслухалися в канонаду, що долітала з півночі, а вночі огненими віями моргав там обрій.

— Наша, наша б'є! — вихоплювалось ураз декілька голосів, зачувши далекий, мов грім, гуркіт.

— А як узнати?

У цьому був найбільшим авторитетом Микита безногий, колишній учасник карпатського походу, що повернувся звідти на милиці.

— Як узнати? Більшовики, як б'ють — земля гуде!

— Щоб почув шахтар і в забої!

— А може подають Байді звістку: тікай, мовляв, сюди!

— Чого він буде тікати, коли від нього самого тікають, аж штани скакують, — відказав Микита безногий, пишаючись своєю обізнаністю. — Одного разу треба було йому переправитися через залізницю, він тільки туди, а на станції під парами стоїть панцерний поїзд. Звісно ж розстріляє всіх до ноги, як побачить. Причаївся Байда з своїми в ліску й сидить, а на станції сидять в буфеті офіцери з поїзда, сидять і кофейок попивають. Коли це заходить дядько з вуздечкою у руках. Дядько босий і око перев'язане. „Кофейок, — питає, — попиваєте? — „А тобі чого тут треба?“ — визвірився на нього командир. — „Для вас, говорить, свинюшник отам є. Марш звідця!“ Дядько почухав потилицю та й каже: „Про свинюшник ми знаємо, а от чи знаєте ви, що біля сьомої будки через путя якась банда переправляється?“ Як схопляться офіцери та до поїзду. Дядько бачить, що про нього забули, сів собі до столу, допив їхній кофейок з франзольками, а сам усе у



вікно позирає, тільки не туди, куди погнав панцерний поїзд, а повсім у протилежний бік. Коли це тільки—сіг, сіг, сіг, мов зайці, підводи через путя. Дядько встав, вийшов за станцію і як у воду булькнув. Повертаються назад офіцери і ума не доберуть, навіщо їх дядько обдурив. Коли ж під блюдечком записка:

„Спасибі вам, офіцери, за кофейок і за фразольки. А з будкою вийшла маленька ошибочка. Я переправився не на сьомій, а на третій будці“.

... і підписався: *Гордій Байда*.

— То ще не факт!—руденькому зморщеному чоловічкові нортіло теж розповісти про Байду. Боячись, щоб хто не розпочав говорити раніше за нього, він застережливо виставив уперед руку.—Ось слухайте, що я чув: Веде раз Байда своє військо лісом, а ліс такий, що й кінця-краю не видно. Ішли вони, йшли й заблудилися. Куди не ткнуться—нетри такі, що й носа не вб'єш. Залишив він своє військо й поїхав шукати дороги сам. Дивиться, старушка під дубочком стоїть і богу молиться. Він до неї. Так, мовляв, і так. Призводитель я військока більшовицького в цьому лісі заблудився. Покажеш дорогу—землі тобі наріжу й ліса відведу, а не покажеш—голову зрубаю. Старушка дивиться, а на ньому ніякого хреста немає, тільки печатка більшовицька. Вона й каже: „Будеш ти шукати путі-дороги тричі по п'ять літ та ще й десять, а без мене не знайдеш. Твоя земля під землею, а моя на небі. Хочеш, щоб я тебе вивела з лісу, так перехрестися...“

— А раніше?!—скептично процідив крізь зуби Микита безногий.

— Байда подумав, подумав та й каже: „Я тебе, бабо, як перехрестю нагайкою: так ти в мене й адресу забудеш“,—розмахнувся нагайкою, коли ж гульк, а перед ним уже не баба...

— А божя мати?—іронічно підказав йому Микита безногий.

— А що ти думаєш?—заметушився руденький зморщений чоловічок.—Хіба не траплялось бачити в шахті?

— З переляку.

— Ну, може це ще не факт, але ось це вже хрестібог правда. У Ростові було. Захопив Байда місто.

— Аж туди його занесло. Бреши, бреши!

— Хрестібог правда! Захопив він у білих місто й каже хлопцям: „Даю вам, реб'ята, Ростов на три дні і на три ночі, робіть з ним, що хочете“.

— Чув дзвін, та не знаєш, де він. То ж білі так робили!

— Ну, може й це ще не факт. А от, що даліше, то вже істина правда. Захотілося Байді ще чимсь винагородити своїх ероїв. Бачить у вікні генерал сидить з егоргієм і цілється в нього з... того...

— З шаблі!



— А що ти думаєш? Байда побачив це та за бомбу, т в хату, коли ж там повно офіцерів і всі засідають. Він, ко нешно, на них бомбу, а сам до скрині, коли ж там друг скринька! Одкриває, а в ній повно егоргієвських хрестів.

— Так він ними своїх хлопців нагородив, мабуть? — під'ю жував Микита безногий.

— А що ти думаєш? Половина війська, кажуть, егоргієв ські кавалери і весь отряд вооружон по ногам до зубів.

Тепер уже сміялися всі, але руденький зморщений чоло вічок так і не зрозумів, чому б Байда не міг нагородити своїх солдатів георгієвськими хрестами.

Виглядаючи весь час червоних з півночі, рубанівці зовсім не помітили, як з протилежного боку в село тюпки в'їхала кінна розвідка, проскакала через майдан і зупинилася біля кооперативної крамниці. Першим побачив верхівців хлопчик, що спускався з терикону, на своїх штанцях. Він і дав знати на гору. Ошелешені звісткою і прибиті думкою про несподі ване лихо, люди з терикона, з естакади і звідусіль сипалися униз, мов здуте вітром листя восени. Трудніше всіх було спускатися Микиті безногому на своїй милиці, але й він, ризикуючи зламати собі карк, не відставав від інших.

Верхівці здорові, засмажені, але вимучені самі й на вимучених конях були одягнені хто в шинеля, хто в піджачок. Відзнак теж ніяких не мали ні на шапках, ні на одязі. Люди, що збіглися до кооперативної крамниці, губилися в догадках, а тому трималися осторонь.

— Червоні проїздили? — запитав верхівець, наморщивши під чубом чоло.

— Які червоні? Фронт ще аж під Гавдіївкою ніби! — відпо вів Микита безногий. Ушкоджений на війні, він добре ховався за свою милицю від розвідок, якого б кольору вони не були. Як людина, що бувала аж у Карпатах, він, коли треба було, вмів і побалакати. Микита безногий був ніби постійним парламентаром від села Рубанівки, в якому жили переважно шахтарі. — А ви з яких будете?

— Багато знатимеш, рано посивієш. А білі давно були?

Микита зідхнув, хоч це й було недипломатично.

— Чекаємо. У Юр'івці ніби сила їх!

Верхівець пильніше придивився до Микити.

— Чекаєте. Зі страхом і трепетом?

Питання було поставлене так, що навіть Микита з своїми здібностями не найшовся, як відповісти.

— Ми що ж, ми конешно. Як всі, так і ми, — він заплу тався і збентежено закліпав очима.

За годину по цьому в Рубанівку на підводах в'їхав кали нівський партизанський загін. Вела його та ж сама розвідка, але на шапках у них були вже червоні стрічки. Ними цвіли шапки усіх партизанів, ніби серед щиріці був засіяний чер-



оний мак. Попереду на коні їхав завішаний зброєю Гордій Байда, він був стомлений, проте бронзове від степових вітрів обличчя, сонцем напоєні очі і кулеметна стрічка, якою він був перехрещений, вражали войовничим виглядом. Він був подібний до якогось казкового багатиря. Особливо, коли поруч, як і зараз, їхав дрібненький гостроносий Гриць Дукота. Позаду них цокала підковами розвідка в чотири ряди, Насиль Мокриця, у якого ніби ненароком чуб закривав усе чоло, вів перед. Гарасько й Ілько сиділи на першій підводі кулеметом і гонорово трималися за деревко з червоним кумачем. Позаду валки їхав ще один кулемет на тачанці. Кіндрат, що вимагав „сверження существуючої варті“ своїми „ааятатами“ все ще возив динаміт і Гната Убогого, який вже відужував від тифу. Там же сиділа у стьоганій ватянці Маруся.

При розподілі квартир'єрами помешкань для загону Микита безногий, що ніяк не міг уявити масти розвідки, одчайдушно відбивався, як інвалід, від постою, але в його чепурницькій хатці все таки приділили стояти команді розвідачів. Почувши тепер, що приїхав Байда, він, викручуючи милицею в землі дучки, поспішав на майдан, аби перетягти до себе на постій самого командира. Гордій Байда, якого він побачив оточеним шахтарями (на майдан збіглась уже мало не вся Рубанівка) перевершив своїм виглядом його уяву. Микита навіть сторопів і тут же одмовився від своєї витівки. Проте з командиром йому довелося зазнайомитись і без цього. Щойно він підійшов, як на нього почали показувати пальцями.

— Він краще за нас знає: аж у Карпатах був!

Але Байда й сам уже звернув увагу на Микиту. Побачивши людину на милиці, він навіть зрадив і остуженим голосом запитав:

— Маєш час?

— Тепер нам нікуди його дівати, — відповів Микита і кивнув на шахту, що лежала край села, розплатавши чорні крила мов забитий ворон.

— А хочеш бути повішений денікінцями?

— Аби тільки не за ноги: обірветься дерев'янка, ще голову наб'ю!

— Прийдеш до штабу — поговоримо!

Ушкоджений Микита безногий міг добре прислужитися для розвідки, крім того, Гордій Байда хотів довідатися про підступи до Юр'івки, яку він хоч і знав, але мало. От уже більше тижня, як ганяються за його загonom білі, намагаючись загнати в суточки між фронтом і залізницею, по якій повзали панцерні поїзди. Певні, що партизани, уникаючи цієї пастки, будуть посуватися на схід, вони зовсім мало дбали за протилежний напрямок. З цього й вирішив скористатися Байда і вдарити на Юр'івку, де були скупчені штаби.



— Ти добре там знаєш балки та яри?

Микита безногий, гордий, що може прислужитися самому Байді, метушливо тупцював довкола столу, на якому лежала потерта „Карта железных дорог Европейской Россиі“.

— Де тут Юр'івка?

Гордій Байда ткнув пальцем і закрив ним не тільки Юр'івку, а й Бахмут, хоч між ними й лежало біля ста верстов. Микита уставився на крапку в макове зерно і почав підводити до неї партизанів з усіх боків. Тільки щоразу чомусь він гадав, що за плечима у нього будуть німці.

— От у Карпатах бувало — сидиш унизу, гульк, а німці вже над головою.

— Не про Карпати і не про німців — про Юр'івку, про білих мені кажи! — почав дратуватися Байда. — Знаєш, де стоять їхні застави, кулемети, які там частини, як краще підійти?

— Та які б там не були частини, тільки скажи хлопцям, що там брехла возами не вивезти...

Гордій Байда відірвався від мапи, кам'яним поглядом вставився на нього і затарабанив пальцями по столі. Микита спочатку не зрозумів цього погляду, потім ніяково пересмикнувся, узявся жужмом, навіть дерев'яна нога, виставлена вперед, мов опущена до землі гармата, почала тіпатися. Микита захвилювався, він одразу якось особливо болісно відчув своє і фізичне і моральне каліцтво. Байда, мабуть, чекав від нього не на таку раду, не на таку допомогу, а він уже бачив, що практика карпатського походу нічим тут прислужитися не може. І сам він з одною ногою теж мабуть, нікому вже не потрібний, бо Байда, почувши таку раду, замовк і сидів похнюплений. Микиті стало тоскно.

— Дай коня! — якось з одчаєм сказав він.

— Навіщо тобі кінь?

— Піду в розвідку! Я людина калічена: мені не страшно у самі зуби їм улізти.

Байда відповів не зразу. Тримаючи голову за кінець довгого вуса, він пригадав у Юр'івці рівні вулиці або як там вони звалися — лінії, околиці заводу, слобідку, першу лінію, базарний майдан, ставок і поступово склав уже собі плян. Коли б тільки він удався (Байда поворошив посмішкою вуса), білі б довго пам'ятали цей рейд. Помітивши Микитин настрій, він уже без вагання погодився на його пропозиції. Другу розвідку Байда вирішив послати на станцію Іловайське підірвати динамітом колію, щоб не пустити собі в тил ворожого панцерника.

— А за барахольство у мене суд короткий! — і він ляпнув по кобурі нагана рукою. — Про нову жизнь треба думати, про всю пролетарію, а не про барахло!

Микита безногий винувато скривився і зідхнув з полег



ненням на всі груди, аж коли виприснув з-під Байдигоно докірливого погляду.

На майдані заходив вечір. Попід шахтними будівлями стояли черідкою підводи. Коні з розпущеними на хомуках сунунами і послабленими черезсідельниками всетаки залишалися запряженими, готовими кожну хвилину вихопити загін із села і глухими дорогами перекинути його, куди загодно. Щойно скінчився мітинг і люди від трьох ящиків, з яких промовляв Гриць Духота, гомінкими потоками розтікалися в різні кінці. Купками, оточені рубанівцями, ходили партизани. Окремо стояв гурт жінок, серед них про щось запально говорила молода дівчина з круглими сірими очима. Микита зупинився й собі. Рубанівські дівчата дивилися на неї заздрили очима, жовті виснажені жінки слухали поблажливо, а то й скептично.

— Хіба це бабська справа?

— А як баба, так не може бути й командиром? Товариш Ленін сказав, що і куховарка мусить уміти правити державою.

— А бодай тобі вітром голову знесло: може ж у нього куховарка грамотна, а в нас і чоловіки тільки хрестики ставлять.

— Панам з хрестиками легше жилося, а радянська влада в хрести не вірить, хоче, щоб усі були письменні.

Дівчина з сірими очима розчервонілася; вона ще мабуть не звикла до таких виступів і не знала, щоб ще сказати такого, аби викликати в жінок інтерес до балачок. Одкатиця Орина, відчуваючи в ній товаришку, щоб допомогти, намагалася перевести балачки на хатні справи, більше зрозумілі, але Палажка, що торгувала насінням, покриваючи всіх своїм крипким, схожим на звук розбитого горщика голосом, ехидно запитала:

— А ти, дівонько, була вже підполковником?

— Я на шахті працюю, лямпівницею, — щиро хотіла відповісти дівчина, але почувши загальний регіт, почервоніла до сліз.

Микиті безгосподу після Палажчиної репліки всі рубанівські жінки, серед них була і його Фійона, видалися тупими, брудними й залапаними. Чимсь новим, свіжим, весняним повіяло на нього від цієї незнайомої дівчини, хоч і була вона у звичайній стьоганій ватянці. З таким настроєм він на своїй милиці пошкандибав додому готуватися до розвідки. Він розвідає до ниточки, прийде потім до Байди й скаже: „Як хочеш, Байдо, а я з твого загону вже додому не піду. Тоска мене душить, як придивлюся сам до себе. Для чого ми живемо, аби тільки дотягти до ями? А що потім скажуть про



нас діти, онуки, який приклад для них буде, Палажка чи я Ні, не годиться наша жисть. Ти правильно, Байда, кажеш Микита усе тепер зрозумів...". У бік Ясиноватої небо підпалювали зарниці і грім артилерії потрясав вечірню тишу. Від станції Рудченкової долітали рідкі постріли із гвинтівок. Тепер уже стрілянину Микита сприймав не як переляканий обиватель, а як учасник цього бою. Зараз він витягне з-під порога свій куцак і розрядить його не на вітер, а в голову справжнього клясового ворога.

Певний, що в його хаті, мабуть, повно диму від махорки, він, наперед зморщившись, переступив поріг, але в кімнаті був тільки один хлопець. Поклавши засмагле обличчя з руським пушком собі на рукав, хлопець розмірено сопів носом. По другий бік столу, туго натягши на колінця брудні сорочечки, сиділи разком замурзані золотушні Микитини діти. Вони йому й розповіли, що „чужого дядю“ звати Ілько і що він дав їм по цукерці.

— Ілью, чуєш, товаришу Ілью, чого ж ти не лягаєш на лаву? — проговорив Микита, торсаючи хлопця за рукав.

Але Ілько зараз був далеко звідси. Перед цим до нього зайшов у офіцерській шинелі Гарасько. Він його спитав: „Де ти взяв таку шинелю?“ — „Хочеш і тобі таку дістанемо?“ — відповів Гарасько. Ілько давно вже мріяв обмундируватись справжнім червоноармійцем, а не таскати все той же остогидлий піджачок на ваті. „За селом у шурфі, каже Гарасько, їх скільки завгодно“. Вони вийшли з хати й пішли через густий бур'ян у балку. Враз за плечима почулося кінське тупотіння. Боячись, щоб їх не спіймав на шкоді Гриць Духота або й сам Байда, вони попадали у бур'ян і почали тікати, але скільки не бігли, вже й руками хапалися за траву, і все ледь тільки посувалися. Коли вже коні почали наступати їм на п'яти, перед ними виріс шурф. Він, Ілько, хотів зазирнути всередину й перехилився над колодязем, але Гарасько підкрався ззаду і щосили штовхнув у спину кулаком. Він загубив рівновагу й полетів сторч головою у стовбур. Упавши на щось м'ягке, він відчув сильний біль у лікті, який потовк об драбину. У шурфі було поночі. Він засвітив сірник: на землі лежало щось похоче на людину, а під стінкою догори тяглися східці. Охоплений моторошним страхом, він подерся по східцях і знову побачив Гараська. Той щось говорив, чого не міг він розібрати, тільки бачив палець, яким Гарасько кликав його.

— Підніми голову!

— Голова ціла, — все ще борючись із сном проговорив Ілько.

— То й клади її на подушку.

Ілько нарешті зовсім прокинувся. Микита безногий, якого він бачив уперше, підмощував йому під голову подушку, а



біля порога стояв Гарасько і, справді щось бурмочучи собі під ніс, кликав його надвір. Зваливши на долівку подушку, Ілько з перележаною щогою, з червоними очима, весь в'ялий підвівся, потягся і сердитий пішов за Гараськом. Поглядаючи скося на господаря, що порався уже біля порога, Гарасько щось прошепотів Ількові на вухо і в того уже жвавіше запрацювали ноги.

Коли Микита безногий зі своїм куцаком збирався вже виходити, щоб їхати в розвідку, до хати забіг старший розвідач.

— Де ваші постояльці?

— Це ти про Ілька?

— І про Гараська.

— Уже з годину як вийшли кудись.

Старший розвідач сердито зашкріб під шапкою чуба і вилаявся.

— Хіба що?

— Як тільки в розвідку, так і нема їх. От барахло! Нехай тепер Байда ще з ними побалакає.

Він знову, ніби вагаючись, чи казати чи не казати Байді про його сина, зашкріб під чубом лоба, потім рішуче прибив шапку й повернув до своєї команди.

## р е й д у н о ч і

Ноги сковзалися по мокрій дорозі й чмокали в багні. На плечі мрячив дощукульний дощ. Калинівський партизанський загін, поповнений рубанівцями, оставивши підводи в балці, пром підкрадався до Юр'івки. Попереду темну ніч розривали окремі постріли. Можливо, ними тільки страхали обивателів, припишклях у своїх норах, а може й збільшували кількість трупів, аби звільнити місце в тюрмі для наступних арештів. Микита безногий, повернувшись із Юр'івки, приніс певні відомості, що в селі, по дорозі на фронт, зупинився на північній окраїні осетинський полк, на базарному майдані стояла батарея, а ще далше по хатах—стояла піхота. Гордій Байда, надумавши перехитрити білих, ще раз порадився з Грицем Духотою і з учителем, в якого виявились не абиякі стратегічні здібності. З частиною партизанів Гриць Духота заходив тепер з півдня. Вони мали чекати там при дорозі на батарею, яка буде напевно утікати тільки по бруківці. На кінну розвідку покладалось обдурити осетинський полк. Решту партизанів Гордій Байда вів у розташування батареї в самий центр села. Коня свого він zostавив біля підвід, а сам з карабіном, повішеним на шию, ступав широко попереду. Поруч, тіпаючись не тільки від холоду, а й від страху, весь час спотикався Ілько. Байда узяв його за руку. Холодна Ількова рука дрижала в його широкій лапі, мов спіямана синиця.



— Ну, чого ти дурачок? — прошепотів він йому біля вуха — дивися за товаришем, а товариш за тобою — тоді неопасно! Із його широких грудей вирвалося притишене зідхання. Пустивши руку, він шорсткою долонею погладив Ількавою зарощену мрячкою щоку. — Ех ти, мамин сосунець! — Але в голосі відчувались уже й нотки гордоців, що тепер і з другого сина вийде справжній червоногвардієць. Колись розмовляючи з Мостовим про Ворошилова, із луганського заводу, що тепер командував цілою донецькою армією, він подумав про себе: А що якби взяти синів за руки, привести до товариша Ворошилова і сказати: „Дивися, Климе, яких я тобі викохав червоних гвардійців, тепер доводь їх до точки“. Його мрія зараз оберталася на дійсність. Він був певний, що про старшого Ворошилов уже напевно чув. Незабаром почує й про молодшого, — і ще раз прошепотів до Ілька: „Дурачок, не треба боятися смерті, нехай вона тебе боїться!“

Розчулений Ілько ледь стримувався, щоб не схлипнути. Від батьківської ласки в нього боляче защеміло серце. Його поривало зараз повиснути батькові на руку, уткнутися носом у мокру шинелю і у всьому признатися, повинитися, що він боїться зовсім не кулі, дрижить не від холоду і не від страху перед білими, а що коли він, батько, про все довідається, то, мабуть, не стане вже ніколи з ним балакати, як зараз.

Попереду серед темної ночі, ніби вихопився осяяний клубок і розтанув. Байда подав знак і всі припали до землі. Ілько теж упав, але впав машинально, навіть не помітивши, що під ним була бита цегла, він не хотів ховатися від смерті, навпаки, краще нехай убиває, але щоб убило й Гараська, ато він коли зостанеться живий, зверне все тоді тільки на нього, на Ілька. Від розмови з самим собою одірвав його батьків шепіт:

— Лізь за мною!

Вони тихо, плазма, затаївши дух, почали крастися в тому напрямі, де ніби прохопилося світло від захованого вогню. Поруч з ними повз Гарасько, потім його не стало, а повз уже ніби Микита безногий, а може Омелян, десятник із восьмого номера. Звиклі четверенькувати в забої, вони робили це легко, спритно і хутко. Потім раптом кущ, на який вони простували, засвітився всередині, тоді всі побачили солдатів, які схилюлися над сірником, обступивши собою вогник і від вітру і від чужого ока. Це був самий зручний момент. Байда звівся з землі і, мов медвідь на мисливця, розставивши руки, безшумно посукував на купу солдатів. За ним зірвалася решта. Микита безногий рифою на дерев'янці стукнув об цеглину і сторожа враз скинулась, але Гордій Байда всією своєю вагою обрушився на них. Ілько з розгону об когось ударився, потім почув, як хтось перестрибнув через нього й клацнув затвором. Він покотився по землі і вчепився за чобіт. Поруч упав солдат, а його по спині боляче стукнула рушниця і теж упала на



землю. На солдата, мов рябець, злетів Микита і почав товкти його по голові своєю дерев'яною. Солдат закричав. Він своїм криком ніби дозволив порушити тишу й іншим. Тепер уже викрикували, сопіли й харчали в різних місцях. Ілько схопився й побіг до купи, в якій вовтузилося мабуть декілька чоловіка. Хтось, намагаючись вивернутися, сопів ковальським міхом. Верхні падали з купи на землю і знову наседали спіднього. Чони плутались у шинелях. В Ілька в руках була рушниця. Забувши про багнет, він обернув її прикладом вперед і почав ним гамселити верхніх по головах.

— А так їх, так! — почув він батьків голос. — А цих я й сам. — І вивернувшись з-під споду, Байда схопив за горлянку ближчого. Той забив ногами об землю, дригнув ними ще декілька раз і витягся. — От тут тобі й амінь. — Він дихав, як кінь, що брався на гору. — Здорові іроди, мабуть, не нашої віри!

Застава була знята без пострілу. Тепер партизани можуть унасти білим справді, як сніг на голову. Цепочки для наступу Байда не визнавав. Він ділив сили на три-чотири загони, перший мав проскочити як мога далше вперед і зняти гармидер. Зробивши своє діло, він враз розсипався і поодинці хутко прокрадався огородами чи дворами назад. Останні витягалися черідкою ближчими вулицями і, дочекавшись, коли на них почнуть вискакувати переполошені сонні салдати, приймали їх без пострілів на багнети. На цей раз Гордій Байда поділив усіх тільки на два загони. Забравши з собою чоловіка сорок, він швидким кроком повів їх за собою. Слідом за ним тягли кулемет. Ілько все ще схвильований від щойно пережитої боротьби, намагався триматися батька. Показалися перші хатки. Де-не-де в них блимали підсліпуваті каганці. Загін, скрадаючись попід хатками, попід парканами, темними завулками втягався в село. На вулицях не видно було жодної душі. Обиватель наляканий наказом, що „кожен громадянин, який вийде на вулицю, буде заарештований“, — намагався, мабуть, не дихати за щільно зачиненими віконницями. Всім було відомо, що після арешту буває розстріл. Чим ближче до центру, тим довшою черідкою розтягалися партизани. Потім вуличка розвернулася напевно в широкий майдан. Посередині горіла ватра й біля неї топтався вартовий. Рожеве світло від вогню освітлювало якісь металеві козирки, з них висувались якісь довгі труби, поруч стояли важкі великі скрині на колесах. Помітивши поставлені на орчики дишла, Ілько догадався, що це стояла батарея. Партизани обходили її, крадучись попід крамницями з обох боків. До майдану мабуть прилягала бруківка. По ній десь деренчав військовий віз. У хвості черідки хтось голосно заговорив, напевно партизани зіткнулися з солдатами. Гордій Байда, зачувши балачку, враз вихопив ручну гранату і, крикнувши на все горло „ура“, шпурнув її до ба-



тареї. В ту ж хвилину „ура“ розтяло нічну тишу до самого кінця села, а за ним вогняними стовпами в небо, потрясаючи громом ніч, вибухнули гранати й ніби розрізали село на два шматки.

— Кулемет, кулемет! — кричав попереду Байда.

Перед Ільковим носом проторохкотіли під кулеметом коліщатка по камінцях і за хвилину він уже захлинався, ковтаючи полум'я на бруківці. На освітленому гранатами майдані Ілько побачив, як оглушений вартовий, здутий вибухами, метнувся кудись за батарею. Партизани не переставали кричати „ура“. Схопившись тепер за рушниці, вони вже наповнили тишу тріскотнявою пострілів. Ілько стріляв на майдан, аж доки батько не одвернув його в інший бік. Кулемет цокотав на дорозі. У вікнах довкола майдану замиготіли каганці, на дворах, панічно вигукуючи, заметушилися солдати, декілька вже вихопилося на майдан і, стріляючи навмання, бігли сами, мабуть не знаючи, куди. Хтось напевне уже зустрівся з кулею і стогнав. Ілько був певний, що партизани зараз кинуться на батарею, але вони все ще не висовувались із-за свого прикриття. Потім Байда знову вихопив гранату і вона роздерла темноту серед гармат, де вже полохливо хропли коні. За ними повторили це ж саме й інші і, втягнувши голову, всі хутко побігли через брук і попід парканами занурилися у завулок. На майдані вже тріщали безладні постріли, стріляли вже й з північної окраїни й з протилежного боку. Кулі тепер прошивали ніч цілим роєм, і всі летіли до центру, до майдану, де засів ворог, що нахабно вдерся в саме лігво. Під кулями на батареї стояв лемент і панічний крик. Мабуть, щоб підсилити вражіння, загін знову затріщав з рушниць у різні боки. Втягнутий в заулок кулемет тепер поливав вогнем темний майдан, на якому греміли вже залізними стельвагами, намагаючись вихопити батарею в більш безпечне місце. Нараз по вулиці, яка перетинала заулок, закладали підкови і Байда не встиг обернутися, як просто на нього вихопився кінний загін. Мабуть на хвилину припустивши, що це своя розвідка Гордій Байда голосно запитав: „Василь?“. Але у відповідь верхівець закричав щось зовсім незрозуміле. В ту ж хвилину просто коням під ноги полетіла граната.

— Бий їх, бий у хвіст! Кулемет!

Ілько побачив, як на розі вузького завулку коні збиті в купу, здибалися над снопом вогню і, гублячи їздців, шарахнули назад по бічній вулиці. Схопивши сам кулемет, Гордій Байда навіть його тепер у цю вулицю, де вже коні копитами рвали каміння.

Скільки все це продовжувалось, Ілько не міг уявити, йому здавалося, що вони гасаять по темних вулицях, повних панічного крику, безладних команд, пострілів, кінського тупоту, гуркоту коліс, вибухів гранат може годину, може п'ять, а може



скоро вже буде розвиднятися. Партизани встигли темними вулицями перебігти бруківку уже назад. На першій лінії Байда, забачивши через вікно офіцерів, кинув бомбу: тепер там горів будинок. Усі вулиці, здавалося, запружені були людьми й кіньми. Розстрілюваними й окремими командами піхота наступала на майдан. З протилежного боку градом сипалися кулі й прошивали надблені панікою вулиці. Партизани тепер жодним пострілом чи звуком себе не виявляли. Скрадаючись знову попід парканами, попід хатами, а де, то й плазуючи рівчаками, вони поспішали вибратися назад за село. Перехоплюючись через вулиці, Ілько бачив, як білі під чиймсь натиском відходили назад, гублячи по дорозі підстрелених, а може і вбитих. Десь на головній вулиці, громохкаючи щитами й колесами, чвалом гнала батарея. Ілько вже не розбирав дороги, не знав, куди й чого він біжить. Перед очима раз-по-раз блискали спалахи від пострілів. Осяяний одним з таких виблисків десь під хатою, він несподівано пізнав Гараська. Через плече у нього висіли чоботи, хоч сам він був озутий. У руках теж було якийсь шмаття.

— Гараську, чого ти тут. Де наші?

Гарасько залишався в другому загоні, який мав бути зараз десь у іншому місці.

— Розбіглися. Усі розбіглися. Мабуть, усіх перебили!

— Біжи за нами!

— Біжи, коли тобі хочеться! Дурний би я був, тепер тільки й побарахолити. Ось, диви — і він почав розгортати перед Ільком купу шмаття, в якому щось бряжчало. Ілько, помітивши, що вже відстав від своїх, переполюшався й засмикався. Проте спокуса легко придбати собі щонебудь, пересиділа страх і він присів біля Гараська.

— Покажи. Гаманець? З грішми?

— Спрашуєш! Цілкашів — во!

У Ілька заздро запалали очі.

— Іще можна дістати. Де ти стрельнув?

— Тут, що не квартира, то й буржуй або інженер.

— Ходім!

Злодійкувато озираючись, вони юркнули до дверей одноповерхового будинку, в якому були освітлені вікна, але в цей час, від когось відстрелюючись, просто на них вискочило із-за рогу декілька чоловіка в довгих шинелях. Ілько від несподіванки, як людина зненацька налякана собакою, хапається за палицю, схопився за свою рушницю й вистрелив просто в сіру купку солдатів. Один захитався і впав на дорогу, двоє других, застукані ворогом з тилу, прожогом кинулися по завулку навтьоки. В ту ж мить над головою у вікнах погасло світло.

— Бий їх, Гараську!

Але Гараська вже не було. Довкола збільшувалась стріля-



нина, фронт ніби пересувався у цей бік, хоч і біля майдану навіть по другий бік бруківки стрілянина теж не вгавала, уже навіть сокотали кулемети.

Відставши від своїх, покинутий Гараськом, один в чужому селі серед білих Ілько боляче відчув, що тепер він уже загине. Шкіра на тілі зморщилася від страху і похолола. Ще тільки годину тому, ладний підставити лоба під кулю, зараз Ілько упав від страху у розпач. Зовсім забувши, що сам він винен, Ілько спалахнув гнівом і на батька й на партизанів, які покинули його самого серед ночі. На дорозі лежав ним же підстрелений солдат. Ілько, коли б не боявся цього солдата, мабуть би зразу погнався за тими двома, що утікали. Тепер у ньому закипала, зростала злість і нею гнаний, щоб тільки довести батькові й іншим, що він і без них може воювати, щоб помучити батька докорами совісти, що покинув його напризволяще, Ілько, зціпивши зуби, і всетаки з острахом обминувши солдата, кинувся бігти по заулку. Попереду в темряві, розбризкуючи болото, чути було бігли двоє солдатів. Він, не зупиняючись, вистрелив ще раз їм наздогін. У самому пострілі, у звуковій пострілу, у спалахові вогню, після якого він уже довкола нічого не бачив, було щось підбадьорююче, щось схоже на дитячий крик, яким діти намагаються відігнати від себе страх, тому Ілько, поклавши раз палець на курок, уже не міг його зняти, аж доки не вистріляв усієї обіймиці.

Оглушений і засліплений своїми ж пострілами, Ілько вже не чув, чи бігли ще солдати попереду нього, чи ні, не бачив—дорогою він біжить чи вже полем. Зупинився тільки, почувши своє ім'я.

— Це ти такого тарараму наробив, Ільку?

Перед ним стояв батько.

— Чуть нам усієї каші не зіпсував. Не відставай, ато через тебе і так загаялись!

Вони вже спускались у той самий яр, яким підкрадалися до Юр'івки. На дні його Ілько розглядив, а скорше почув другу частину загону, яку водив десятник із восьмого номера.

— Ну, як у тебе, Омеляне?—запитав десятника притише-ним голосом Байда. Він дихав, мов запалений кінь.

Омелян сидів на скіпчику, а Маруся помацки білою ганчіркою перев'язувала йому ногу. Пахло йодом.

— То що?—стривожився Байда.

— Чмокнула якась заблукана. Марусю, ти вже? Заживе до весілля, а люди у мене ніби всі. Гараська тільки щось не дощитуєсь.

З Гордієм Байдою теж повернулись усі сорок. Тільки Тихон із Рубанівки тримав руку навідлі і часто кречав, стримуючи стогін. У Юр'івці бій все ще не вгавав. За селом,



де мав бути з своїм загоном Гриць Духота, теж обкотав кулемет і вроздріб били з рушниць.

— Тепер самі себе тузитимуть аж до ранку!—Гордій Байда задоволено розгладив вуси. Його маневр цілком удався.

— Рушай!

Як кажани серед ночі, розвіваючи полами, партизани підтюпцем пустилися назад у балку.

## Л Ю Б О В

В дорозі на світанку, коли більшість партизанів клювали носом собі в коліна, Ілько підсів на воза, де їхала Маруся. Вона, підобгавши під себе коліна, у стьоганій ватянці лежала на соломі. Звісивши ноги через полудрабок, збоку сиділи рідком Кіндрат і Гнат Убогий. Обидва вони дрімали. Від Марусі й від маленької аптечки, що вона її захопила з шахти, ткнуло тим специфічним духом, який живе в санітарних сумках або в шпиталях. Ілько не любив цього припаху, що нагадував йому про смерть, але зараз ніщо не могло вбити його піднесеного настрою. Він був сповнений дитячих гордоств, які створюють радість. Ількові хотілося поділитися з кимнебудь, хотілося, щоб його похвалили. Гарасько, повернувшись із Юр'івки пізніше всіх і щось від нього ховаючи, весь час спав. З батьком він не знав, як можна про це вести розмову, а до Марусі його притягала якась непоборна сила. Тепер він мав уже чим похвалитися, навіть поведичатися: один проти трьох і впорався. „Ого, хіба він не бачив того, що внаві! А може й останні постріляні?“

Маруся лежала з відкритими очима. Її молоде тіло, напоєне весною, п'яним духом розпареної землі, переживало першу невимовну солодку і терпку тугу. Побачивши Ілька, що ніби все більше скидався на Клима, який зараз вітав у її думках, Маруся розкрила засмаглі від терпкої спраги вуста і блиснула на зустріч разком білих зубів.

— Ану, посунься!—Ілько сказав це пошепки, змовницьки, не бажаючи розбудити зігнуті над полудрабком спини.

Маруся випросталась і звільнила для нього своє кубельце в соломі.

Те, що вона зустріла його якоюсь ще незнаною посмішкою і той тихий шепіт, з яким Ілько приліг біля неї, і весняний ранок створили між ними інтимний настрій. В балках молочними пасмами зависав туман. Схід, підперезаний червоним поясом поверх жовтогарячих шатів, готувався зустрічати сонце. Просто над головами, вбираючи очі, висіла ніжна блакить. У ній мерехтливі, як шкиви, маленькі жайворонки дрібними тактами славили ранок.

Ілько вульгарним рухом притиснув до себе Марусю, але вона уперлась йому в груди ліктями.



— Здоровий, як бик, став!

— А ти ж думала! Побачила б, як від мене Юр'івці п'ятками кивали, душ... мабуть цілий взвод. Та не на такого напали, як догнав!..

— Оце Клим би радів, почувши.

Ілько призириливо відкопирив губу.

— Ми тепер і сами з усами.

— А толку з твоїх вусів. Був би хоч комсомолец!

— Раз анархістичеська партія, роби, що хочеш, і то мене не вдовольняє, а нащот комуністичеської, ще більше сомнєня маю.

— Дурень ти, Ільку!—і вона, мабуть, під тиском все тої ж солодкої тути, погладила його по щоці.—Комуністична партія бореться за владу робітників і селян, іще бореться за диктатуру пролетаріату. От тому й мусять робітники йти до своєї партії.

— Ти вже, мабуть, записалася?

— Записатися мало: треба бути більшовиком. А цього і вчать у комсомолі.

Вчитися Ількові зовсім не хотілося. Пробувши в школі три роки і не раз скоштувавши на своїх долонях лінійки, він тепер слова „вчитися“ боявся більше, ніж шахтного підземелля. Од теплої Марусиної руки на щоці ніби вигравав сонячний промінь. Ілько навіть зажмурился: тепер він ладний був стати не тільки комсомольцем, а чим завгодно, аби тільки не балакати зараз про це. Він намацав Марусину руку й боязко погладив її своєю. Маруся спіймала його за мизинець й притримала. Ілько замішано лупнув очима, в яких починали схоплюватися гарячі скалки. Роблено пересилюючи ніяковість, він хутко поліз до кишені й звідти витяг жменю липких обліплених крихтами цукерок й потертих сірих пряників.

— Це вам гостинець,—і знову спалахнув по самі вуха. Своему голосові він хотів надати і урочистости, і кавалерівської шахтарської гречности.

Почувши слово „вам“, в яке вкладалося й попереднє освідчення, й запевнення в серйозних намірах, Маруся тихо, задоволено розсміялася. Вона все ще дивилася на нього, як на довготелесого парубка, що не мав ще права ходити на вулицю. Проте, солодка туга, напоена подихом весни, все владніше підкоряла молоде тіло. Йї раптом забракло звичайних слів.

— Солодкі?—спитала, сама не знаючи для чого.

— Попробуйте, карамель Баканова, сорт такий!

Ілько, відчуваючи якусь неприродню скутість своїх рухів, почав обдирати проталий папірець, щоб почастувати даму із своїх рук.

— Кушайте.—І він поклав Марусі в складені трубкою рожеві уста забілену папірцем цукерку.



От солодошів у Марусі приємно змежилися довгі віі. Ілько присунувся ближче, обережно притулився до її теплого в'юнкого тіла і знову, але настирливіше, грубіше вже почав гладити руку. Віз, розколихуючись по баюрах, колихав і їх і все щільніше збивав докупі. Маруся особливо якось гостро відчувала дотик гарячої Ількової руки, тіло її, мов напамповуване п'яними соками, випростовувалося, здригувалось і замирало в солодкій тузі. Тепер їм обом уже забракло мови. З грудей вилітали тільки гарячі, стримувані через силу зідхання. Ілько впіймав її губи й обпалив їх своїми. Вона кволо одкинула назад голову. Її уста тепер червоніли, як свіжий поріз на тілі. Вони конвульсивно здригувались і грали смішками. Обронені цукерки й пряники десь провалилися в солому. Ілько знов поліз до кишені, дістав тепер уже щось загорнуте в ганчірку й тихо почав надівати Марусі на палець. Руки його дрижали. Маруся відкрила затуманені очі, потягла до себе руку й побачила на пальці золотий перстень. В голові напевно ще плуталися сп'янілі думки; вона кволо посміхнулася, потім ширше відкрила очі і вже здивовано видивилася на обручик. Збентежений Ілько, все ще в чаду збуджених чар, намагався сховати у себе на грудях і руку її, і перстень: про нього не треба було зараз говорити, не треба. Зараз можна тільки прислухатися до серця. Од невимовного щастя воно то билось шалено, мов хотіло вирватися із тісних уже для нього грудей, то солодко, до млости солодко замирало, оповите ніжним холодком. У розпечених повіках стояв туман. Крізь нього Ілько бачив тільки матову, мов персик, Марусину щоку, її сірі з довгими віями очі, її чорняві кучерявчики біля вуха, комір від ватянки, гудзик, що так слухняно розстібнувся під його пальцями. Все це було незвичайне, воно було неземне, воно співало, сяло, ласкало, голубило, воно було любе, найкраще і найдорожче на світі... Але Маруся щось говорила, коли треба було мовчати і прислухатися тільки як б'ється серце.

— Ну що, ну що, Марусько? Мовчи!

— Відкіля це ти взяв?

Ілько струснув головою, розкрив очі і побачив біля себе золотні суворі Марусини очі.

— Де це ти перстень дістав?

Ще тільки вчора, розчулений батьковою ласкою, Ілько пережив прикрі хвилини. Цей перстень пік йому тіло, цукерки мучили спрагою. Від одної думки, що все може викритися, йому хотілось якнайскоріше зустрітись із ворожою кулею. Але тепер йому смішно видавалася вчорашня гризота: загін прямував кудись зовсім у інший від Рубанівки бік і може вже ніколи туди не повернеться, у бою вчора він відзначився, як справжній герой і тепер хоч би й довідався хто крайком про їхні з Гараськом справи, то не пойме віри. І він уже не



хоче про це згадувати. Його серце повне щастя, воно тіпається від одного дотику до Марусиної руки, воно завмирає від жагучої уяви...

— Хіба тобі не всеєдно? Ну, купив, ну, знайшов, ну, вкрав для тебе, це ж для тебе, Марусю!—і він сильними руками притяг її до себе, весь притулився до теплого тіла.

Маруся застережливо виставила лікті.

— Може й цукерки?

— Може й цукерки!

— Ільку!

— Марусю!

— Візьми назад!

— Не візьму, не візьму... Я тебе... Марусю!

Зайняті собою вони не помітили, як над валкою в небі з'явився аероплан. Коні стали. Ілько підвів голову: сонце вже гарячим колом пливло над степом. На зеленому оксамитовому обрії чорними могилами здіймалися терикони, просто над головою у блакитному небі мов рябець опускався аероплан з кольоровими колами на крилах. Застукана в степу на рівній дорозі валка партизанів стала. Попереду розвідки, задравши догори голову, тримаючи вже коня в повідку, стояв Гордій Байда. Аероплан зробив півкола, залетів збоку і, нахиливши машину на крило, засокотів з кулемета. Партизани, зустрівшись уперше з такою атакою, кинулися, мов зайці, в поле. Кулеметники, забувши зовсім про надійну в їх руках зброю, теж галасливо поповзли від дороги, за ним похапцем вискочили Ілько з Марусею і впали в маленький рівчак. Тільки один Байда стояв усе ще попереду валки і, мов на шарнірах, повертав свою задерту голову за аеропляном. Літак страшний був для партизанів не тими кулями, що зараз перелітали далеко за підводи, а тим, що від нього трудно було заховати наміри загону, його маневри, що від них у холод і в жар кидало білих. Валка, голоблями на південь, уже одним цим говорила, що буде проходити Глушківку, Камінку і підбереться наніч до залізниці. Тепер на них там без сумніву буде чекати панцерник, а в хвіст учепиться кіннота.

Аероплан замкнув у повітрі еліпс, такий же еліпс із куль зостався на розпареній землі і, захлинаючись мотором, полетів у бік Матіївки. Тепер кожную хвилину можна було чекати або аероплана з бомбами, або панцерної машини, що наздогнала б валку за якусь годину. Певний, що за ним все ще стежать з неба, Гордій Байда тюпки повів загін у тому ж напрямку далі, але коли аероплян обернувся вже в маленьку з прозорими крильцями бабку, він круто повернув назад і першою ж балкою погнав кудись на схід.

Ілько все ще хмілів од щастя. Голова йому йшла обертом, коліна підгиналися, очі затуманені з синіми колами не могли вже одірватися од Марусі. Після хвилиної паніки він знову



підсів до неї на воза, але Маруся була вже замислена, над чимсь зосереджена, ніби перстень пустив у неї отруту й вона тепер вслухалась, як умирає в ній щось таке тремтливе й ніжне, таке терпке й могутнє, що пронеслося вихором і розсіяне умирає на обніжках. Тискаючи рукою руку, вона нервово хрускала пальцями

Марусин настрій для Ілька був незрозумілий. Вважаючи, що вона стидається денного світу, Ілько намагався тепер уже крадькома торкнутися до її руки, погладити кругле коліно, прошепотіти щонебудь над вухо, аби тільки торкнутися лобом її чорнявих кучерявчиків. По землі, обмитій вчорашнім дощем і прибраній в ніжні бірюзові едвоби, бігла тінь від їхніх голів. Тінь з кожною годиною все ближче присувалася до воза, а коли вона вже мерехтіла тільки двома кульками під самими ногами, перед очима промайнув над балкою шурф, потім виріс терикон, капар, заржавілий під скинутою набік покришкою димар і присадкуваті хатки, розкидані довкола майдану. Загін в'їхав у Рубанівку, тільки сьогодні вже з іншого боку.

Введений цим в оману Ілько впізнав Рубанівку, побачивши кооперативну крамницю. Він враз зблід. Щось ніби обірвалось у ньому і важким грузом посунуло в ноги. На рукаві висіла, цупко приставши, цукерка. Він похапцем зірвав малиновий клійкий кавалок і кинув під колеса. Це треба було зробити і з перстнем. Ілько хутко почав нищпорити по кишенях. Перстня не було. Маруся ж не взяла його; вона скинула з пальця й совала йому назад. Він зирнув на Марусину руку. Перстень золотим обідком облягав її пухкий, рівний палець на лівій руці. Ілько потягся вже був за перснем, але збитий якоюсь наглою думкою, зупинився. Почуття радості, що Маруся наділа його перстень, пересилило і страх і обережність. Він мав тепер не тільки полюбовницю, а й змовницю, яка вже, коли б що трапилося, не видасть його. Весь сповнений гордощів, Ілько вистрибнув із воза, недоречно підморгнув Марусі й побіг до Гараська.

У Рубанівці переживали панічний настрій, ще більший ніж учора. На півночі артилерійна канонада, що на неї стільки покладалося надій, сьогодні принишкла. Ясно, що пересувався фронт, але в який бік, ніхто сказати не міг. Годину тому через Рубанівку проскакав кінний дивізіон осетинів. Вони шукали партизанів і побили шомполами на майдані двох робітників, які не хотіли їм відповідати. Але більш за все здивувало калінівських партизанів відношення до них рубанівців. Зустрівши радо своїх, на калінівців вони поглядали скоса, ніби чогось боялися. Перший помітив це Гриць Духота. Господиня, до якої він забіг помити хоч заболочені руки і яка приймала його вчора, мов рідного, сьогодні демонстративно



перед самим його носом замкнула хату на колодку й ображено піджала губи.

— Від кого це ви, громадянко, замикаєтеся?

— Уже ж не від добрих людей.

— А лихі ж де?

— Вам краще знати. Може й ви там душили за горлянку Микитину бабу.

Гриць Духота з корцем у руках закліпав очима. Вода, струмочком стікаючи на землю, чорним пунктиром прошивала сірі від порошу й болота чоботи.

— Ви це про кого, громадянко?

— Хіба я знаю! Розпитайте у комісарів ваших, хто полавився на наш кооператив та на Микитини статки?

Кров залила Духоті все обличчя. Він чув, що горять і вуха, і кінці мокрих пальців. Такий наклеп на червоний партизанський загін чути доводилось уперше. Що це був тільки наклеп, у Гриця Духоти не було сумніву. Його зараз вразило, що не моргнувши оком, говорила про це робітниця, сортувальниця з шахти.

— А ми хто? З кого складається загін?

— В сім'ї не без виродка, — все так же упевнено й ображеним голосом відповідала робітниця-сортувальниця.

— Несознательний й елемент, Григоровна. Можна сказати, буржуазний прихвостень! Кому корисні такі брехні про нас, про Червону Армію?

Григоровна ще більше піджала свої зморщені губи, вона навіть спалахнула на його слова і знову так же упевнено сказала:

— Покривати теж не слід, хоч би й тричі були червоні.

Її настирливість збентежила Гриця Духоту. Бажаючи хоч конкретніше довідатися, про що йде мова, запитав усе ще з нотками іронії.

— Кого ж ми покриваємо?

Але Григоровна забрала корець і демонстративно усілась під колодкою на дверях, суворим виглядом показуючи, що розмовляти більше вона не бажає. Гриць Духота, знизуючи плечима, поспішив до Гордія Байди.

Уже з того, що Гордія Байду оточували схвильовані люди, а між ними й голова споживчого товариства, було ясно, що Григоровна говорила правду.

— Коли ж це трапилось, як? — запитав він на гурт.

— А коли. Ото тільки ви заворушилися виходити, — взявся пояснювати голова споживчого товариства, — вийшов і я на майдан. Коли ж гульк на крамницю, а двері навстіж!

Гриць Духота зідхнув з полегшенням. Це ж могли зробити й місцеві злодії. Чому обов'язково треба запідозрювати партизанів. Що пограбували? Цукерки, пряники, горіхи, тридцять карбованців грошей?



— Ну, на біса це все здалося партизанам, робітникам. Сами подумайте?

— Уже думали, — незадоволено буркнули похнюплені рубанівці.

— Ну, і що ж ви надумали?

— Ваші хлопці!

Це було голословно і Гриць Духота навіть обурився, але скоро обурення своє він мусів перенести зовсім на інші об'єкти. В останню хвилину, коли виходили партизани, двоє з них забігло до Микити безногого, який раніш повів на Юр'івку розвідку, й пограбували в його жінки з руки перстень, а щоб не верещала, придавили за горлянку так, що мало дуба не дала. З переляку тепер відняло в неї мову. Прихопили за одним заходом і Микитин срібний годинник, принесений з війська „за отличную стрельбу“.

— Отам у Микитиній хаті, — продовжував голова споживчого товариства, певний своєї правоти, — і цукерки і горіхи наші оставили слід. Дітей ними Микитиних зацитькували.

Гордій Байда сукав між пальцями вуса. Довго затримуватися в Рубанівці йому не випадало. Ще сьогодні вночі він вирішив зробити візиту на станцію Іловайську. Бо ж на нього чекають як раз в протилежному боці на Маріюпольській лінії. Проте, випадок з бандитизмом треба було теж зліквідувати сьогодні на очах усього загону й села, і зліквідувати так, щоб уже ні в кого більше не було охоти плямувати червоних партизанів.

— Скликай, товаришу Духото, мітинг!

В цей час надійшов Микита безногий. Вигляд у нього був жалюгідний. В ньому клекотів гнів проти такої наруги і не від білих, від тих вони вже звикли до таких учинків, а від своїх, з якими він може лежав поруч у розстрільні. Проте його щось стримувало. Він неохоче відповідав на розпити, а більше дивився запитливо, навіть співчутливо у Байдини очі.

— Не жінка б, то грець його бери з барахлом, ато людину скалічили!

Хто це зробив, вона, звичайно, не могла тепер уже розповісти. — „Партизани“! — але діти розписували хлопців, які були в машкарах з паперу, найдетальніше. От про це якраз і уникав Микита безногий говорити. А коли спитав Гордій Байда, він якось уболіваючи зирнув на нього, знітився і непевно відповів:

— На дітей хіба можна звірятися?

Те, що трапилось потім, було найбільшою несподіванкою для Гордія Байди.

На мітингові, яким в своїх діях керувався партизанський загін, збиті вкупу рубанівці й калинівці дратувалися з довгої промови Гриця Духоти, що втомно розповідав про мету й ролю повстання, про боротьбу з білими, про підтримку



Червоної армії. Партизани вимагали негайної кари злодіям і кари суворой. Гордій Байда говорив коротко. Він відчував ніби особисту образу і наперед був непохитним у своїй волі.

— За барахольство у нас має бути одна кара, — і ляпнув рукою по кобурі з наганом: — штаб Духоніна!

Але кого карати, було всетаки ще не відомо.

Біля Гриця Духоти схвилювано, з тугою в сірих очах, стояла, похиливши голову, Маруся. Декілька раз вона ставала навшпиньки і, когось побачивши серед сотень голів, довго й пильно вдивлялася ніби гіпнотизувала, ніби кликала, радила не гаяти часу, бо кожна загаяна хвилина тепер була подібна до смерті. Але Ілько, який зустрічав її благальні погляди, блідий, найжачений, певний тепер своєї сили над нею, дивився з-під лоба погрозово. Здавалося, що розступись натовп і в його руках блисне нагострене лезо фінки.

Маруся все ще чекала й боялася глянути на Гордія Байду. Коли, здавалося, була вже втрачена надія розшукати злодіїв, вона, враз полотніючи, хутко заговорила щось до Гриця Духоти. Від кожного її слова у того вигягалось обличчя, а коли вона простягла йому щось у руці, Духота зненацька гукнув, навіть розставив руки, ніби хотів затримати мітинг, який і не думав розходитися:

— Стійте! — І знову похапцем почав говорити, то з Марусею, то з Микитою безногим. Той, побачивши, що ниточка і без нього дійшла вже до клубочка, заговорив тепер охоче; перстень він пізнав, бо знизу була літера „Ф“.

— „Феня“, — жінку так мою звати!

Гордій Байда нетерпляче позирив на сонце.

— Ну, скоріше!

Тепер Маруся мусіла сказати, у кого був цей перстень. Хто цей злодій? Вона зирнула в натовп, туди, звідки зорив за нею Ілько. Але там його вже не було. На неї тепер дивився допитливо, твердо і владно Гордій Байда.

Маруся переломила між пальцями соломинку й одним видихом сказала:

— Ілько. — І може думаючи, що її не почули, ще раз повторила: — Ілько Байда!

## З М О Г И Л И

По темних штреках і забоях сновигав пацюк. Його мучив голод. В шахту давно вже не ступала нога ні людини, ні коня. В одному місці пацюк підняв гострий писок, понюхав повітря й зупинився. На дні шурфа з-під купи, що тхнула гострим духом, стирчали жовті цурупалки і приємно лоскотали його нюх. Пацюк, дрібно перебираючи лапками, забувши обережність, оббіг довкола й торкнув один цурупалок. Він був холодний. Клапоть подертої одежі, набряклий від води,



пах ще людським потом, а знизу йшов терпкий припах крові. Сп'янілий від пахоців м'яса пацюк жадібно вгризся своїми гострими зубами в поживу. Раптом під ним щось ніби ворухнулося. Він причаївся, насторожився і під лапками відчув тепле тіло, що ледь дихало. Пацюк мучений голодом, забув страх і знову загнав свої зуби в другий хрящ. Тіло під ним тепер зідхнуло й заворушилось. Він з прожого перестрибнув через жовте обличчя з заплющеними очима й опинився під мокрою стінкою. На купі щось силкувалося набрати в груди повітря і тихо застогнало, як стогнуть люди, борючись зі смертю. Потім догори піднялася рука й безсило впала на обличчя. Пацюк почекав якусь хвилину й гнаний голодом почав знову підкрадатися до купи, на якій лежала людина, безсила вже з ним боротися. Він ледь наблизився до вуха, як людина знову поворухнулася і тепер уже застогнала голосно й ррзпачливо. Крик луною перекоотився по штреках і завмер у далеких забоях. Напуганий пацюк стрибнув за камінь і втяг за собою довгий лускуватий хвіст.

Потривожений пацюком і власним криком, Ілько прийшов до пам'яті. Він одкрив очі і нічого не побачив. Його обступала вогка непроглядна темінь. Все ще не розуміючи, де він і що з ним, Ілько, щоб краще роздивитися, поспробував звестися на лікті і впав назад од болю в руках, у спині, од болю у всьому тілі. Головою він стукнувся об щось тверде, йому навіть видалося схоже на голову, бо він відчув під собою чиесь волосся. Ілько ширше одкрив очі: просто над ним синіла якась дірка і від неї вниз спадала ніби блакитна стьожка а довкола стояла густа непрозрірна мла. Мацали біля себе, Ілько витяг щось холодне й гостре, що давило йому в бік, і відчув чийось руку. У голові почали миготіти якісь пошматовані тривожні мислі. Вони наганяли, доточували одна одну, розпливалися, потім вибухали вже ясними образами; з них уже вимальовувалися люди, їх обличчя, слова... У Ілька враз терпнуть кінцівки: на нього дивиться страшними очима батько, він ніби скам'янів, а довкола кричать, гудуть і теж жалять його сотнями очей. Маруся, Гнат Убогий, Гриць Духота, Микита безногий... в їх очах палахкотить призи́рство, зневага, під ногами крутиться земля й на ній корчиться між барахлом, розсипаним із вивернутих кишень, Гарасько. І його й Гараська кудись ведуть, довкола люди, між ними батько; він чує його важку ходу, чує й Гараська, він скилить збоку й ковтає свої сльози. Попереду сунеться їхня тінь... Над шурфом тінь провалюється в темний колодязь, а вони стоять скоцюрблені, прибиті... Позаду говорять, голос жорстокий, невблаганий долітає, ніби з могили:

— ... хто тебе такого породив? Я породив?... щоб укрив ти мене соромом... робочий клас?... Наплював у лице революціі!..



Це батько. Батько... і обертається. Він бачить сонце, а під ним три цівки, наведені у Гараська, а в свою голову батькову карабінку.

— ... Краще нехай буде один, та справжній чоловік... А паршиву вівцю!..

Три вогники блимають перед очима, Гарасько переломився... Батько притискує щоку до карабінки.

Мислі обірвались. Але тепер Ілько вже зрозумів усе. Тіло його вкрилося холодним потом: „Він розстріляний. Він паршива вівця... Конає тепер на дні шурфа. Під ним уже холодна Гаращина голова... Його поховали живцем. Це непрозріра мла шахти“. Страх корчами зламав йому тіло, зсудомив горло і з нього виринається тоскний розпачливий крик. Із чорного мороку на нього насувалися страшні батькові очі, а перед ними ще страшніше чорне око карабінки. Ілько, пересилиючи біль, схопився на ноги і гнаний страхом, кинувся тікати. Він зробив два кроки й упав на на підломлену ногу. Біль у коліні повернув свідомість. „Йому прострелили ногу“. В Ілька пройманула надія, що це єдина рана на його тілі і він, упершись спиною в холодну стіну, і тіпаючись у лихоманці, почав обмацувати коліно. Воно припухло, але ніякої рани не відчувалось. Він обмацав тоді все тіло: боліла кульша, боліла рука, з вуха струмком стікала на щоку гаряча кров, але рани він не знаходив.

Тримаючись за стінку, Ілько звівся на ноги й зробив два кроки. „Він може ходити, він тільки потовкся, падаючи знепритомлений разом із підстреленим Гараськом“.

Надія зостатися живим погнала до серця кров і воно бурхливо затіпалось у грудях. Він знову зирнув угору. Синя дірка, мов пощерблений місяць, світилась над головою. На синю латку напливала тінь. Ілько подумав, що там, нагорі, мабуть уже ніч, а падаючи в шурф, він бачив ще сонце. Була це перша ніч, а чи може минуло їх уже декілька, Ілько не знав. Все ще тримаючись холодної стіни, він почав прислухатися: в густому мороці десь, мов жаба на болоті, щось квакало, розмірено на воду падали краплі, пронизливо пискали паціоки, потім ніби щось зачавкало ногами у багні. Йому на голові заворушилося волосся: враз стало страшно. Надія, від якої так затіпалось серце, збігала як хмарка з синього клаптика над головою. Він зостався живий, щоб умерти повільною болюсною смертю отут, на дні цієї чорної ями.

По щоках покотилися гарячі сльози. В них був і жаль до себе, і образа на Марусю, що так жорстоко повелася з його щирим почуттям, і лють на батька, що скарав однаково і Гараська, який забрав і годинник і гроші, і його Ілька, що взяв один тільки перстень. Він почав схлипувати, аж поки не заридав уже хрипко й гістично.

Сльози знову заспокоїли його й просвітили розум.



Тепер уже він міг спокійніше обмислити своє становище. Такий самий шурф йому приснився у Рубанівці у Микити за столом і він ніби виліз із нього по драбині. Ілько пригадав, що у кожному шурфі має бути драбина для запасного виходу людей „на-гора“. Обережно посуваючись попід стінкою, Ілько обмацував кожен виступ. Під руки попадалися якісь поліна, дошки, обрубки. Це могли бути обрушені ним же й Гараськом площадки з драбини у шурфі, а може й сама драбина. Все було холодне й слизьке. Раптом стінка зникла й перед ним загула порожнеча. Він зміркував, що звідси починається збойка, або штрек. Притулившись плечем до стінки, щоб ідучи просто перед собою, попасти на другий ріжок шахти й, обережно пересуваючи ногами, Ілько з витягнутими руками попростував уперед. До другого ріжка мало бути п'ять—шість кроків, але Ілько зробив уже й більше, а стінки не було. Земля під ногами почала западати, все глибше ставала вода, валялись якісь колоди. Він звернув убік і вперся у стінку. Натикаючись то на стояни, вкриті слизьким мохом, то на гострі шматки породи, Ілько зрозумів, що йде вже по штреку, але в який бік, не уявляв собі. Тоді він, припадаючи на одну ногу, надав ходи. Стінці з бородатими стоянками не було кінця. Ілько зупинився: тіло немов опустилось у крижану воду—по штреках він може блукати місяць і не знайти в темноті виходу.

Майже втрачаючи розум, знаючи, що тут десь шурф і він його може не знайти, Ілько, ризикуючи розбити голову, поламати ноги або покалічитися об каміння, побіг перед себе, руки чіплялися за якісь дроти, натикалися на підпорки, під ногами чимраз більше хлюпотіла вода. Підсковзнувшись на голому камені і відчувши нестерпучий біль у коліні, він зупинився: у спину дуло вогким протягом. Ілько помітив це тільки ставши. За час праці в шахті він привик розбиратися з напрямком свіжого повітря у штреках, а ще згадавши, що від шурфу, звичайно, збойка спадає, він побіг назад. Попереду ніби засіріла якась пляма. Саме біля неї Ілько об щось спіткнувся і впав. Із під рук вислизнув з писком паціук. Намагаючись встати, Ілько обперся рукою об щось кругле й холодне, від чого йшов важкий дух. Під другою рукою заторохкотіло щось схоже на коробку з сірниками, які б тепер його могли врятувати. Але від важкого духу його вже занудило. Рачкуючи, він підповз знову до якоїсь стіни. Проте, сірники тепер уже цілком заволоділи його думкою, хоч від одної уяви, що треба буде знову обмацувати щось холодне, щось схоже на обличчя, на волосаті груди, його знову починало нудити. Нарешті бажання хоч на мить освітити дно чорної ями пересилило страх і він поповз на сіру пляму проти дірки над головою.

Сірники Ілько знайшов у кишені якоїсь довгої одежини, що одною полою лежала расплатана по землі. У тій же ки-



шені він знайшов і кисет з тютюном. Почувши під пальцями махорку, Ілько захотів запалити цигарку. У себе в шинелі, яку йому вранці дав поносити Гарасько, в боковій кишені він намацав якийсь папірець складений учетверо. Знахідка знову подбадьорила його. Потрусивши коробкою, він дістав сірничок і чиркнув об терку. Ніякого полум'я не витерлось, а на палець він відчув, що голівка з шпички відпала.

Сірники були мокрі.

Ілько з розпачем глянув угору. Дірка, схожа на вищерблений місяць, все ще синіла над головою. Він роздратовано шпурнув на землю сірники і коли вже коробка десь затихла, зміркував, що її можна було б підсушити у пазусі. Ілько упав на коліна і почав обмацувати землю руками. Вершок за вершком він ліз у тому напрямку, куди хуркнула коробка, аж доки не стукнувся головою об бильце. Обмацавши його руками, Ілько затіпався од радості; перед ним була драбина. Він прудко схопився на ноги й почув на землі тріск розчавученої коробки з сірниками. Тепер він уже обережно засунув коробку за пазуху, а кисет з тютюном до кишені й помацки поліз по драбині. Від хвилювання руки сприсали з шаблів, ноги дрижали й підгинались у колінах. Він відчував, що тепер уже спасеться з цієї ями, а спасшись, він зможе помститися.

З кожним шаблем синя дірка над головою збільшувалась і яснішала, і Ілько уже упевнився, що „на-горя“ стояв ще день. Це його стурбувало. Вилізши вдень, він ризикував потрапитися кому-небудь на очі і може трапитись, що його знову приведуть до цього самого шурфа. Тікати можна тільки вночі. І вперше він зупинився над думкою, — „куди ж йому тікати“?

Ілько, підтятий новою бідою, вперся спиною в холодну стіну і так заляк. Весь світ видавався порожнім, як порожні закинуті штреки. Він був вигнаний з цього світу, він був круглим сиротою, маючи батька, маючи матір, маючи дівчину. До матері він уже не піде; їй треба було признатися, а піде він до батька, до дівчини, що жадали його смерті. Злість наповнила, розперла груди, і він ще хутчіше почав перебирати ногами по драбині, підсмикуючи спину по холодній стінці, але хоч до вінця було ще далеко, шаблі враз скінчилися.

Це трапилось так несподівано, що Ілько мало не полетів назад на дно ями.

Проти світлого кружала він тепер бачив, що вище знову тяглися шаблі, тільки перед ним був вибитий, можливо ним самим, або Гараськом, з десятків шаблів. Від драбини zostавалися одні глиці, які теж ледь трималися. В голові нагло помутніло, серце завмерло, ніби він летів уже знову у безодню, де лежав Гарасько, де вже чекала тепер смерть. Із тіла ніби витягли всі жили і воно зів'яло. Коліно, кульша і розірване вуха, що про них він, гнаний бажанням скорше врятуватися, зовсім



забув, тепер боляче занили, усі попередні страхи знову обступили його, потяглися за ним, хапаючи за спину холодними руками. Безнадійний, він закрив очі і в цей час ясно почув, як під ним унизу зарипіли на драбині щаблі. У Ілька боляче збрижилась на голові шкіра і волосся взялось дротом. Йому навіть видалося, що з мороку вже висовується скуйовджена Гаращина голова, схожа на чавун. Увесь раптом ніби пронизаний електричним струмом, Ілько напружився, здоровою ногою уперся у глицю, а спиною в слизьку стіну й по ній трохі підтяг своє тіло догори. Тепер треба було міцно спиратися другою ногою. Ілько попробував натиснути на ню і мимохіть застогнав. На цій нозі він утриматися уже не міг. Залишалося тільки обхопити руками й колінками слизьке бильце й дертися так догори. Глиця тріщала. Ілько відчував, що висить над ямою, а звідти—тепер уже він чув ясно—хтось дерся по драбині, намагаючись, мабуть, догнати його. Від хвилювання у Ілька нога сприснула й трухлява глиця не витримала; вона переломилася під ним, як збита під дахом льодова бурулька, але Ілько вже схопився за верхній щабель. Ощупалок глиці виприснув з-під ніг і безшумно зник у темній шахті...

До самої гори Ілько тепер уже не зупинявся. Обережно висунувши голову із шурфа, він побачив на заході червоне небо; на ньому гострим клинцем чорнів оповитий бузковою імлю терикон, а поруч, схожий на голуб'ятню, спав головастиий капар. У крайніх хатках на склах полихав вогняний захід. Над Рубанівкою стояла могильна тиша, тільки з півночі, ніби вже зовсім близько греміла канонада. Ілько глянув у балку сповнену легенькою парою. Там теж стояла дзвінка тиша і жодної живої людини не було видно, тільки заець, високо підкидаючи задом, лінькувато стрибав по оксамитовій ріллі. Ілько, просякнутий вогкістю, від якої злипалися руки, вужем виповз із шурфа й простягся на теплій землі.

Від пережитої тяжкої урази й того отруйного духу, в якому сидів Ілько не знати скільки часу, опинившись на свіжому повітрі, він знову знепритомнів, а коли очунав, над ним було вже зоряне небо. Він звівся на ноги. Коліно розпухло ще більше, до кульші прилипла сорочка і з кожним рухом завдавала нестерпного болю, ніби хто здирав шкіру з живого тіла. Це знову звернуло його думку до тих, хто хотів укоротити йому життя, хто не зважив на його молодий вік, що він може вперше пішов на такий вчинок. Люта озлість, бажання помсти тепер гострими шпичками пронизували його мозок. Він не знав, як це зробити, але зробити за всяку ціну і якнайдошкульніше. Він знайде їх хоч би край світа й постріляє, як собак. Марусі він стріляти не буде, а придумав для неї іншу кару. Вона буде його просити, цілувати, молити і він може її простити. Для Марусі він знаходив уже виправдання:



її підбив на це Гриць Духота й батько і для них він уже не пошкодує кулі. Малюючи собі картину, як він буде їх розстрілювати, Ілько тільки зараз додумався, що він не має зброї, навіть своєї німецької рушниці, в якій залишилось три набої. Цю рушницю, вирушаючи з Калинівки, він заховав дома в хлівці. Тепер вона стане йому в пригоді. Задоволений з того, що для нього був уже шлях ясний, Ілько скривився від злої посмішки.

Шкутильгаючи на покалічену ногу, він спустився в балку і нею попростував у протилежний бік від фронту. Ніч була тепла, в полі свистали байбаки, а над головою вигиналася синя баня покращена бісером. Випадково засунувши в кишеню руку, Ілько наткнувся на кисет і йому захотілося запалити цигарку.

Тютюн був цвілий і від першої зтяжки Ілька зану-  
дило. Він з серцем кинув на землю цигарку й розтопав чо-  
ботом. Розтираючи її рештки, Ілько почув, що з чобіт вила-  
зять пальці, а до Калинівки звідси було, мабуть, не менше,  
як верстов тридцять. Це загрожувало йому повернутися до-  
дому цілком босим. До Калинівки він надумав прийти вночі,  
прокрастися тихцем до хлівця, забрати рушницю й, нікому  
не попадаючись на очі, йти знову розшукувати партизанський  
загін. Проте з'явитися хочби й уночі в розбитих чоботях не  
хотілось. Йому здавалося, що він, як саме не відомо, але може  
зустрітись там з Марусею. Від цієї думки в нього завмирало  
серце і ноги—тепер уже розуті—забували втому. Стративши  
надію цієї ночі дістатися Калинівки, Ілько, зовсім уже знеси-  
лений, зійшов з дороги й присів у рівчаку. Це було вчасно,  
бо щойно він уступився з шляху, як по ньому затупотіли  
коні. Вершників було троє, вони їхали близько одне одного  
й цокали, торкаючись стременами. Ілько ліг на дно рівчака  
й насторожився. Вершники, підстрибуючи в такт на сідлах  
уривками вели розмову.

— Йому одна дорога...

— А тобі десять...

— Здоганяй тепер... вітра в полі.

— Я б на Калинівку...

— А він на Іловайську.. Чув, як там бабахало?

Од перших же слів Ількові стало моторошно: він, не вслу-  
хаючись уже далі, вирішив, що вершники женуться за ним  
і тільки через притишені голоси не можна було вгадати, хто  
з хлопців сидів на конях.

Ілько ще міцніше притиснувся до землі й затаїв дух: жи-  
вим він тепер не здається.

(Закінчення буде)